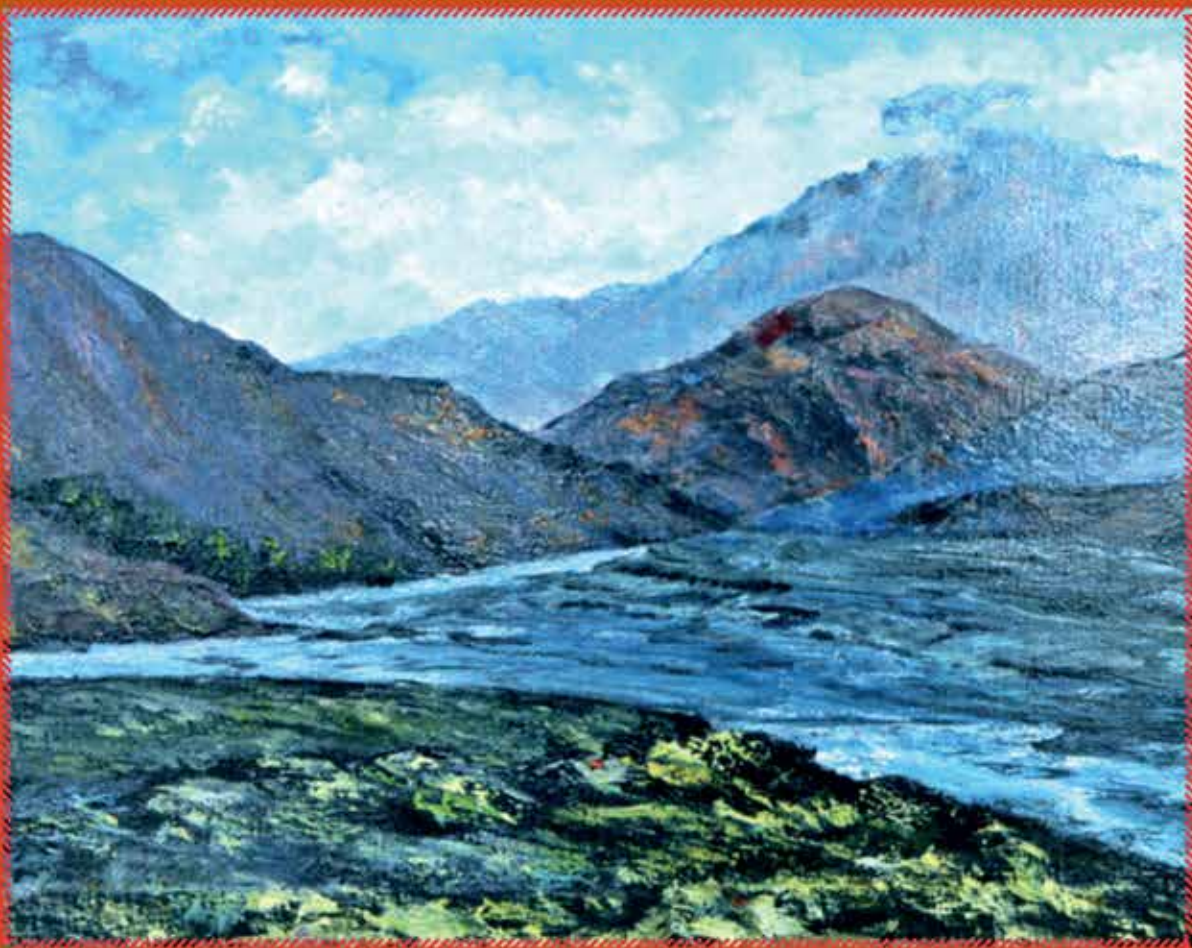

16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

6
2018
ноябрь - декабрь

**2019-йис патал «Самур» ва «Кард» журналар
кхьин риклелай алудмир, гьурметлубур!**

Къиметар ихътинбур я:

«САМУР»

**Почтуна: Ёисан – 384 манатни 34 кепек.
Зур ёисан – 191 манатни 67 кепек.**

**Киоскра: Ёисан – 294 манат.
Зур ёисан – 147 манат.**

**Редакцида: Ёисан – 210 манат.
Зур ёисан – 105 манат.**

«КАРД»

**Почтуна: Ёисан – 301 манатни 8 кепек.
Зур ёисан – 150 манатни 9 кепек.**

**Киоскра: Ёисан – 210 манат.
Зур ёисан – 105 манат.**

**Редакцида: Ёисан – 150 манат.
Зур ёисан – 75 манат.**

Самур

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

**Учредитель:
Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

6

2018

ноябрь - декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КБИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Къабулиз тежедай
савкъват. *Макъала*.....3

МАЙРУДИН БАБАХАНОВАН 60 ЙИС

Гъажи Гашаров. Гъвечли халкъдин члехи
шаир. *Макъала*.....13

Абдуселим Исмаилов. Къадирлувал
ивиде авай шаир. *Макъала*.....19

Майрудин Бабаханов. Алат залай, зулун
гарар. *Шишар*.....22

ГЫКАЯТ

Мирземет Салманов. Цаварин чигер.
Повесть.....36

ШИИРАТ

Шихнесир Къафланов. Зун иблис туш,
квез истеклу Аллагъ я. *Келзавайбуруз ма-
лум тушир шишар*.....72

ТАРЖУМИЯТ

Рагъэкъечидай патан халкъарин шиират-
дин хазинадай. *Таржумаяр авурди Гъидаят
Фетялиев я*.....80

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Руслан Къадимов. Етим Эминан шии-
ратда сесерин мана. *Макъала*.....86

САТИРА ВА ЮМОР

Гъарунни Хъурун. *Мезелияр*.....92

Исмихан Къадимов. Калин арза. *Шишр*.94

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Жилдерал алай шикилар
художник Хидир-Зулдан Юнусованбур я

Выход в свет 12.12. 2018 г.
Тираж 379 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 x108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 302
Цена свободная.

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ** .

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан "Редакция республиканских литературных журналов "Соколенок" и "Литературный Дагестан".

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Самур №6, 2018
ноябрь -декабрь
На лезгинском языке

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абур гъизвай деллрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда. "Самур" журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин т'вар кьун чарасуз я.

Редактордин заф

Абдуселим
ИСМАИЛОВ

КЪАБУЛИЗ ТЕЖЕДАЙ САВКЪВАТ

Гъикъван инсанар аватIа, гъакъван къилихарни ава лугъуда. Са къилихарни ваъ – абурни са куън ва гъихътин ятIани бинедал арадиз къвезва. А бине тешиклзавайдини гъар са инсандихъ вичин къенепатан дуънья ва адан тесстикъвилер, гъакIни абурукай хкатзавай инанмишвилер хъунухъ я. Инсандин уъмуърдин рехъ, адан гъерекатрин нетижаляр абурулай аслу жезва.

Ивидик квайди хкудизни жедач, квачирди – кутазни.

Тарихдиз течир, такур са жуъредин инсанарни авач. Амма виридан тIварар адав гумач. Гумайбурун арадани таквадай жуъреяр авач. Месела, сада вичин тIвар акъатун патал Рим шегъердиз цIай яна.

Къенин йикъарани ихътин мисалар авачиз туш. «Вичик квайбур» Красный площаддин къванерал къадакъралди алкIурдайдаз вуч кIанзавайди я? ТIвар акъатун тушни?

Гъикъван гъалтзава ахътин ажайибар...

ТIвар акъатдалди, вил акъатуй – лугъузва чи бубайрин мисалда.

«Амукъдайди са тIвар-ван я дуъньяда» - лугъузва Эмина.

Яраб «тIвар акъатун»-ни «тIвар амукъун» гъакъван чеб чтиз къарши манаяр я жал?

Эгер тIвар акъатун, я чиз-чиз акъатдайвал авун инсандилай вичелай аслу ятIа, тIвар амукъун – им халкъдин, тарихдин къарар я, гележегдихъ галаз вахт виликамаз кутIунзавай икъарар я. Вични - сесер тагана, сада-садал илитI тавуна, вич-вичелай къабул жезвай... Уъмуърдин къанун хъиз, тарихдин ярж хъиз...

* * *

Чун чакай рахан – чи ажайибрикай, тIвар акъатунихъ галтугнавай чи гъарибрикай.

Са цувад-къад йисан вилик ихътинбурукай сада, вич чIалан, адан тарихдин деринра къекъвезвай ва халкъдин игътияжрин ва къисметрин парцик квай вафалу хва яз къалуриз алахъна, чи литературадин чIалан месэлайрал кIвалах авур, ам тайинарай, тесстикъарай алимриз халкъдин хаинар лагъана. Лугъун

анихъ амукърай, Москвада «Лезги хабарар» тIвар алаз урус чIалал акъатиз хъайи газетдин сад лагъан чина кхьинни авуна.

И ажайибди кутур рехъ адак хътин иви квай муькуьбуру давамарзава – абуруз шаир СтIал Сулейманакай «халкъдин таратI» авурбурукай хъел ава. Ам вуч шаир я? – лагъай чIал я жал?

Ава чахъни чи ажайибар... Са кыле кьве мефт авайбур, са хура кьве рикI хуьзвайбур, са гъиле кьве кьелем къазвайбур, са мецел кьве рахун алайбур... Гагъ абур ялавлу ватанпересар я – гуя ватандин ва халкъдин тIвар хкаж-завай, абур виридалайни къадимлубурун, къудратлубурун арада тваз, дерин тарихар ахтармишзавай; гагъни - жуван халкъдиз «садрани чилин иеси тахъай» язухар лугъуз гъарайзавай, лезги чилел даим «алат тийир йиф» ала лугъуз кхъизвай наразияр. Абуруз са затIни къайдада аваз аквазвач, гъатта вири халкъдинди яз фадлай къабулнавай лезги чIални. Гила садбуруз лезги литературадин чIалан бинеда къуба нугъват хъана кIанзава, муькуьбуру гъиз чпин хуьруьн гафар-чIалар, кхьинрин граматакадин къанунар инкарзавай гъалатIар илитIзава.

Ажайибар, гъарибар лугъун ихътинбуруз тIимил я!.. Мецел векъи гафар къвезва! Амма лугъуз кIанзавач...

Са бубат фагъум-фикирдал алай вири инсанар инанмиш я хъи, къад лагъай виш йис чи халкъдин тарихда ва уьмуьрда къизилдинди хъана. Къудратлу СССР-дин амай халкъарихъ галаз санал ада вичин уьмуьрдин вири терефар ва культура вилик тухвана, илимда, литературада, искусствода... вичин са чка къадайвал авуна. И рекъе чпин къуватар ва чирвилер, алакьунар ва бажа-рагъар серф авур ксарин тIварарни къизилдин девирдин нетижайрихъ галаз сагъ амукъда. Идал са шакни алач. Шаклувал маса тIварари арадиз гъизва.

А девирдал, девирдин инсанрал буьгътенар вегъезвайбурун къисметар гъихътинбур жседа? Абурун тIварар гъи сиягъриз яда?

Эгер чна и зиянкар къугъунрал эхир эциг тавуртIа, халкъдивай ХХ асирдин къазанмишунарни къакъатдачни?..

* * *

Гъар са халкъдихъ, гъар са халкъдин культурадихъ гъуьжет аламачир къисметар-тIварар, надир имаратар авайди я. Месела, лезгийриз Етим Эмин хътин. СтIал Сулейман хътин. Мегъамед Гъажиев хътин. Ихътин тIварар чахъ гзаф ава. И тIварарин иесийри чпин крар авуна тарихда тунва. Гуьгъуьнай къвезвай несилрин везифа абур давамарун я, итIи-битIийра къекъвез, халкъдин патай тестикъ хъанвай крар шаклувилик кутаз алахъун ваъ!

Идалди квез абурун жергедиз гъахъиз кIанзавани, я гъариб ксар? Къабулич эхир!

Етим Эмин зурба шаир яз, вичин девирдин кIвенкIвечи инсан яз фадлай тестикъ хъанва. Ам хайи, яшаммиш хъайи ва кьейи йисар тайин хъанваз къабулна, 1988-йисалай онихъ шаирдин чIехи юбилеяр тухузва, ихътин тарихар алаз сурун къилихъ къван янава, памятник хкажнава. Ваъ, рази жезвач гъариб ксар – гъуьжетар давамарзава. Бинедал са чар-цIарни алачиз, икI тушиз, акI тирди тестикъарзавай са делилни авачиз...

Имни гъич - Етим Эминанни СтIал Сулеймананан яратмишунрив гъавурда авачиз эгечIиз, бязибуру абур чпин гъарибвилерин машгъулатдиз элкьуьрзава.

ИкI эгечIуникай неинки классикрин ирсдиз, гьакIни санлай милли культурадиз зиян хкатун мумкин тирдакай абуру гьич фикирни ийизвач. Ачухдиз аквазва: абурун мурад тирди чеб амайбур хьтинбур туширди кьалурун, чпин фагьум-фикир башкъа ва артухни дерин тирди тестикъариз алахъун я.

* * *

Цининди Етим Эминан 180 йисан юбилейдин йис я. Адет тирвал, виринра гьвечIи ва я чIехи мярекатар тухвана. Лезги жемятди вичин виридалайни рикI алай шаирдин яратмишунрин нубатдин ктабдал вил эцигна. Акъатна амни. «Етим Эмин. Пагь, чи уьмуьрар...» тIвар алаз. Гьазурайди Фейзудин Нагъиев, редактор Арбен Къардаш, акъудайдини Дагъустандин ктабрин издательство яз.

Мубаракрай! Шад жедай кар я!

Ктаб вич аквадалди, зани гьакI фикирзавай.

Гилан фикир масад я: вири халкъдин мярекатрик, суварик лагъайтIани жеда, ихьтин зиянлу савкъват гваз экъечIунин себеб вуч я? Илимдин кIвалах ятIа, ам я лагъана акъуд, Етим Эминан яратмишунрин кIватIал ятIа, ам яз акъуд. Бес виш йисан къене цIарарикай бендер, бендерикай шишар жез, халкъдин ядигар эменидив къадирлувилелди эгечIай ксари кIватIна, ктабра тур яратмишунрив икъван инадлуз эгечIдани?

Себеб вуч хъурай?

Вуч кIанзава Фейзудин Нагъиеваз? Халкъдин манийриз элкьвенвай, ашкъида авайлани, гьижрандик квайлани гьар садан мецел къвезвай, уьмуьрдин метлебрикай рахун фидайла, мисал яз гьизвай эсерар икI шаклувилик кутуна, пис кIелзавай аялдин дафтар муалимди хъиз, яру-цIару авун – им гьикI лагъана алакьдай, гьилляй къведай кар я?

Ша тайиндаказ рахан, кьилелай эгечIна шишар кIелин, гекъигин.

Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал...

– им икъван гагьда акъатай ктабра «Туьквезбан» шишардин сад лагъай цIар я. Рахун физвай ктабда «вун» ва «эцигиз» гафарин чкаяр дегиишарнава:

Гъайиф тушни эцигиз вун чилерал...

Вуч дегииш хъанва? Са затIни!- лугъун мумкин я и дегиишвал кутунвай касдини. АкI яз хъайила, фадлай тайин хъанвай цIарцIик хкуькъ вучиз авунва? Амма фагьум-фикир авурла аквазва хъи, и дегиишвили цIарцIин манани дегиишарнава. И цIарцIе шаир патал кьилинди «вун» ваъ, «эцигиз» я. Ихтилат физвай цIарцIе кьилинди «вун» хъанва. ИкI хъун лазим туширди шишардин пуд лагъай цIарцIи субутзава: «Хаму кард хъиз, хвена кIандай гьилерал...» Яни «эцигиз чилерал» гъайиф я, «вун эцигиз» ваъ.

Къвед лагъай шишар «Гуьзел» тIвар алаз къабулнавайди тир. Шаирди белки ганачир жеде вичин шишариз тIварар, амма ктабра алаз гьатнавайбурук къягь куьз ийида? Шишардиз и ктабда «Вун зи рикIе гьат хъана» тIвар гунихъ са себеб хъана кIанда эхир. И шишардин кьуд лагъай цIарцIизни фикир гун:

Ачух дуьнья мичIи хъана, дар, гуьзел...

Сад лагъайди, «дуьнья» гафунин тестикъ хъанвай тегьер чIурун гъи гра-
матикадин ихтиярдалди я? Эгер чIурнатIа, гуьгъуьнин шишрра и гафунин
«дуьне» ва «дуьнья» жуьреяр вучиз ишлемшизава? Къвед лагъайди, «**МичIи**
хъана, дар, гуьзел» вуч лагъай чIал я? Виликан ктабра цIар ихътинди я эхир:

Ачух дуьнья хъана мичIи, дар, гуьзел...

Шишрдилаи шишрдал кIелзавайдаз гъахълу хъел гъидай къуьруькар къалин
жезва. Халкъдин манидиз элкъвенвай «**Вун паталди, назлу дилбер...**» шишр-
диз, месела, маса рангунин пине алкIурайди хъиз аквазвай бенд сухнава. Ам
шишрдин акъван къезил ва гъамга къурулушдихъ галаз ерли къазвач. Ингъе а
къуд цIар:

**Куфун тахъуй вун гайиди,
Уьмуьрдикай рикI хайиди,
Я стхаяр, аз хъайиди
Сад Аллагъдин кар хъана хъи...**

ЦIарар сухнавайбур тирди тестикъарзавай лишанар ачухдиз аквазва.
Сад лагъайди, дерт вичин ярдиз ачухзавай шаир «**я стхаяр**» лугъуз рахач
эхир. Къвед лагъайдини, и цIарара Эминан шишатдиз хас тушир гафарин
заланвал, алакъасузвал ава. И шишрдал Фейзудин Нагъиева мадни «**гъил**
элкъурнава». «**Вун гъейридаз яр хъана хъи**» цIарцIе «**гъейридаз**» гафунин
чкадал «**чарадаз**» гаф алкIурнава. Яраб гъейридини чаради са гафар я жал?
Яраб гъейриди (жуванди ваъ) чарадалай (мукъвадалай ваъ) къуватлу ва ге-
гъени туш жал? Гуьгъуьнин къве бендни халкъдиз чидайвал амач. Абур вири
ктабра икI гъатнавай:

**Султанбеги – зи ярдин тIвар,
Хиялдиз къвез, рикI жеда тIар,
Къве вилелай атай накъвар
Ирид чиле къар хъана хъи.**

**Эминан рикI хъанва хъи дар,
Я Илагъи, вид я къадар.
Дуьньяд дердер, севдуьгуьм яр,
Пагъ, зи кIула нар хъана хъи.**

Фейзудин Нагъиеван гъиликай абур ихътинбур яз хкатнава:

**Алагуьзли зи ярдин тIвар
РикIел хкиз, рикI жеда дар,
Къве вилелай фир къван накъвар
Ирид чиле къар хъана хъи.**

**Етим гада, галукъна цIар,
Сад Аллагъ, ам вид я къадар!**

**Дуьньядин гьамар, севдугуьм яр,
Пагь, зи кIула пар хьана хьи.**

Мягьтелардай крар яни? Гьилий кьезва – авунва! Маса баян гуз жедани икI эгечIуниз?

«Са эрзиман гьатнава, яр, зи чанда,..» ширда, цIарцIин мана чIурна, «Ашнаярин ашна сад я, кIани яр...» - дикай «ашнайрикай ашна сад я...» хьанва. Мадни «гугьгуьл»-дикай «гевил» хьанва, «бес гьикI хьана»-дин чкадал, «гьикана бес» алкIурнава. Ибурни гьич – ширдин эхиримжи бендиниз хьанвайди халис инад я:

**Етим Эмин кабаб хьана кана хьи,
КIани ярди зи шад гугьгуьл хана хьи,
Зун тергна, яр, вун масадаз хьана хьи,
Вун зи цIара ягьай гад я, кIани яр.**

Килиг адакай вуч хьанватIа:

**Етим Эмин кабаб хьана кана хьи,
КIани ярди зи шад гевил хана хьи,
Зун тергна, яр, вун гьейридаз шана хьи,
Гатфар амач, гила кьуьд я, кIани яр.**

Ширдилай ширдал Фейзудин Нагьиеван иштягьар ачух жезва, адан хци виликай, векьи гьиликай, камалдин кIукI тир кьиликай са ширни, са цIарни дегии тахьана хкатзавач. Ам Етим Эмина вичин ярдиз «Жедач жсал дердиниз чара, Гьаким лукьман, алагуьзли?» лугьунал рази туш, адаз «себеб дарман, алагуьзли» кхьин, «Вуна зун икI ялгуьз туна...» цIарцIе «На чун икIа ялгуьз туна...» кхьин дуьз аквазва. Фейзудин инанмиш я хьи, шаир вичин ярдив гагь «зун», гагь «чун» лугьуз рахун герек тир. Ширдихь артухан бенд акал хьувунва, Эминан чкадал Етим Кьази эхцигнава. Куьрелди, са куьнихьайни кичIевал ва регьуввал авачиз, акатайвал цIар ганва.

ИкI гугьгуьнин ширдани:

**Алагуьзли севдугуьм яр,
Вун завай кьакьат хьана хьи.
Мад на зи рикI авуна тIар,
Ви гьам зав агат хьана хьи...**

- им фадлай кьабулна ктабра гьатнавайвал я.

**Алагуьзли севдугуьм яр,
ХунI масадаз гьат хьана хьи,
Мад на зи рикI авуна дар,
Зав ви гьам агат хьана хьи...**

- им Фейзудиназ кIан хьайивал я.

Гъа и шишрда «Я сад Аллагъ, вуч делил я, Зи чанда цIай гъат хъана хъи»
цIарара ада «делил» гафунин чкадал вучиз ятIани «зелил», «На зи шад рикI
гъана дардал...» цIарцIин эхирдиз «туна дарда» сухнава.

«Яр, зи винел гъам-хажалат атана...» - шишрдизни инадар пара авунва,
гъатда виликан ктабра гъатнавай рефрен-цIарни дегшинава. Къуд ва вад
лагъай бендерин кылел гъанвайди халис писликовал я. Виликан ктабра абур
ихътинбур я:

**Зи мурад я даим гуьзел хъунухъ сагъ,
Гъар межлисда дамагъ саз яз, кефи чагъ.
Дуьзмишайла хурудал на женнет багъ,
Къерехдавай касдиз емиш гудачни?**

**Дуьнья ачух я, гуьлуьшан рагъ аваз,
Куьз шеда, яр, чапла виле нагъв аваз?
Фагъир Эмин вич текъена сагъ амаз,
Садра ширин ихтилат къван жедачни?**

Алим Фейзудинан тур хътин гъиликай ихътинбур яз хкатнава:

**Зи мурад я, гуьзел, даим сагъ хъунухъ,
Гъар межлисда кефи дамагъ-чагъ хъунухъ,
Дуьзмишайла хурал са женнетдин багъ,
Бес ви рикIе ви кIани яр авачни?**

**Дуьнья мублагъ я, гуьлуьшан рагъ аваз,
Уьмуьр женни виле даим нагъв аваз?
Фагъир Эмин, вич текъена сагъ амаз,
Садра къванни ярдихъ ялвар авачни?**

Гъилин кар яни, къилин кар яни, чидач, амма Фейзудин Нагъиевахъ са
вуч ятIани хъанва. Тахъайла, шаирвилин, писателвилин, алимвилин, зурба
ватанпересвилин папIахар хъязавай касди икI вучиз авурай?

«Яр» тIвар алудна, «Ийимир, яр» къилел эцигнавай шишр Етим Эминан
ктабар гъазурай, ирс ахтармишай вири алимри, къуръандин хатI хъиз, те-
стикъ хъанвайди яз гъисабзавайди тир. Фейзудинал къведалди! Де килигин
садра ада вуч авунватIа, шишрдин цIарар гъакIан хабарриз гъикI элкъуьрна-
ватIа гекъигин:

**Зи рикI сефил / я, мадни / дар ийимир, яр – Зи сефил рикI / на мад дар
/ ийимир, яр.**

**Зун дертэгли / вунни дава-/дарман я – Зун дертэгли / я, вун дава-/
дарман я.**

**Зи дердинин тIебиб ава кIевера, Вун я хъи, мад / масад алач / чилерал
– Анжах са ви / нур зи ава / вилера.**

**Ваз аквазва / зи чандин се-/филвилер – Аквазва зи / чандин ваз / се-
филвилер.**

Алакьда касдилай!

Фадлай халкъдин манидиз элкъвенвай «Лагъ зи ярдиз» шишрдин пуд лагъай
эхиримжи бенд ихътинди тир:

**Сирер-савда сифте санал авуна,
Ахмакъ хъана, лагъ, зун вичихъ агъуна.**

**Етим Эмин геж гъавурда акбуна,
Гила вич заз душман я, лагъ, зи ярдиз.**

Фейзудина адакни кубутвал кутунва ва вичин алакбунрин гъайбат къа-
лурнава:

**Сирер-савда вичи захъди санална,
Ахмакъ хъана вичихъ умуд акална.
Етим Эмин акурла рак акбална,
Гила дуьнийа таклан я, лагъ зи ярдиз.**

Мадни: шиирдин къвед лагъай бендина ихътин цлар ава: «**Чуру гафар / япуз
гъахъсуз / къведалди...**» Аквазва хъи, ина кылин мана гвай гаф «**гъахъсуз**» я.
Яни шаирдиз гъахълу чларихъай кичле туш. Амма Фейзудиназ акI аквазвач,
адаз кылинди «**япуз**» гаф я: «**Чуру гафар / гъахъсуз япуз / къведалди...**»
Яраб япалай гъейри маса чкайриз чуру, я туш къени гафарин ван къведаиди
я жал? Гъахъсуз хъиз, гъахълузни чларин ван атун мумкин я, гъелбетда...

Виш йисан девирда са алимдилайни алакъ тавур крар гваз майдандиз
эжъечIнава лугъуз дамахзавай касдиз шиирдин цларара цезура лугъудай затI
хвена кIандайдакай чизвач жал? Чиз хъайила, гъар са шиирда а истемешун
чурунин себеб вуч я?

Къачун ихътин цлар: «**Завай хъана / са хата вун / яр къуна...**» ИкI эгечI-
завай шиирдизни Фейзудина вичин къуьруь ранда янава: «**Завай са ха- / та
хъана вун / яр къуна...**»

Мад са шумуд цлар: «**Заз рикIелай / гъич тефидай / кар къуна...**» - «**На
заз рикIе- / лай тефидай / кар къуна...**», «**Яр хъайила, / ярдин рахун / сад
жеди...** Акурла сад / садаз, рикIер / шад жеди...» - «**Яр хъайила, / ярдин
гафар / сад жеда, / Сад садаз а- / курла рикIер / шад жеда...**»

«**Шад жеди**», «**шад жеда**» - ибур вуч манаяр ятIа чизвач жал алимдиз?
Эмина вуна хъиз «**шад жеда**» лугъуз тестикъзавач, я алим, шад жедай адет
я лугъузва.

И шиирдиз алимди винидихъ чун рахай цларарин рифмаяр тикрар жезвай
вичин къундарма тир вад цларцIин бенд сухнава:

**Яр акурла, ашукъ бенде шад жеда,
Гъар са гуьзел- / дин адахлу сад жеда.
Таб мийир на, дустар ара йад жеда,
Эхир жсаваб лагъ-тIун вуна заз, гуьзел,
Яб тагуз физ, гумир вуна наз, гуьзел!..**

Язух Эмин! Ви хурал акърабаяр гилалди алкIана ама хъи!

Ихътин гужар, инсафсузвилер гуьгъуьнай къвезвай «**Ваз маса яр хъана,
гуьзел**», «**РикI чулавмир, суна билбил**» ва гзаф маса ширризни авунва.
«**Гуьзел Тамум**» шиирдиз иллаки. Гъезелдин асуллу кIалубда аваз вири кта-
бра гъатнавай акъван гуьзел жсавагъиррин сиргъадикай алимди вичин гъилин
накъвадин къендилагар гилигнавай еб авунва...

Са шумуд цлар гекъигин:

**Гуьзел Тамум, ая фагъум, зи чанда гум къекъвезава,
РикIин дердер хъана селлер, сефил вилер ишезава.**

**Хъайла яргъал, са дерди гъал за нив, гуьзел, ийин гила?
Залан парар хъана гъамар, сабур-къарай текъвезава...**

-ибур виликан ктабра гъатнавайвал я. Гила килигин Фейзудинан гъиликай гъикI хкатнаватIа:

**Гуъзьял Тамум,
Ая фагъум,
Зи чанда гум
Къекъвезава.
Накъвар, дердер,
Хъана селлер,
Сефил вилер
Ишезава.**

**Са дерди-гъал
Тежес, гуъзьял,
РикIе зи тIал-
Мерез ава.
Залан гъамар
Хъана парар,
Сабур-къарар
Текъвезава...**

Вилик акъатайбурукайни бязи ктабра и шиир куъруь цIарара аваз ганвай. Амма им гъезелдин кIалубда амачир лагъай чIал туш, 15 гъижадин шиир рифмада авай уьлчмейриз пай хъун я.

Шиир авай кIалубдай акъудун патал шаир хъиз эгечIнавай алимди аниз гъайиф татана вичин «**жавагъирар**» хътин гзаф цIарар алава хъуьунва. Ингъе, месела, ихътин:

**Гуъзьял, за гъикI
Ийин? Зи рикI
Акъатиз икI
КичIезава...**

**...Гуъзьял, жаван
Мийир пашман,
На рикI гъикъван
Зи незава...**

Алакъдайни Эминалай икI кхъиз?! «Зи незава», - лугъуз?

Эмина, къенин шаирринни алимрин дережайрикай фикир тавуна, РагъэкъечIдай патан шииратда чуриз тежер адет тирвал, гъезелдин яргъи цIарара къенепатан рифмаяр тунвай. АкI тахъайла, 12-15 гъижадин шиир кхъинихъ са метлебни, са къиметни авачир. ГъакI тир. Гила яз амач. Гъавиляй гъезелар лугъудайбур кхъизвайбур ацIана хъанва. Белки, гъа вичиз чидайвал, Фейзудинани кхъизва жеди. «**Физулидиз незираяр**» разделда гъатнавай туьрк чIалай таржума авунвай гъезелрай адан устадвал аквазва.

Де «**Гуъзел Тамум**» шиирдин (Гуъзьял Тамум лугъуз рахаз, ктабда вучиз ятIани шиирдин тIвар авайвал тунва) эхиримжи цIарарни гекъиз хъийин:
Икъван чIавалди къабулнавайвал:

**Эмин факъир на икI тамир, хийир-шийир фагъум ийиз,
Геже-гуьндуьз заз, Етимдиз, вун къакъатиз кичIезава.**

Гила килигин Фейзудинан ктабда а цIарарикай вуч хъанватIа:

**Эмин фагъир
На икI тамир:
Зал гъакI шийир
Элкъвезава.**

**Ая дуван
На, гваз аман,
И тIалдиз вуч
Эвез ава?**

Ингъе ихътин крар я, гъуьрметлу кIелзавайбур, чан лезги жемят! Чи крар «Зал гъакI шийир...» жезва.

* * *

Мадни рахаз кIанзава цIийи ктабдикай, амма алакъзамач, вучиз лагъайтIа ада кIелзавайдан гуьгъуьл гъакъван хазва, рикIиз гузвай тIарвал эсердилай гуь-гъуьниз къвезвай эсерди, чарчин гуьгъуьнай къвезвай чарчи мадни деринарзава.

Чаз чидай гьалда, классик шаирдин яратмишунар икI дибдай са-садиxъ ийидай ихтияр садаxъни авач. Гьич цавун аридай фидай касдиxъни. Фейзудин Нагъиеван лув гунар гьинал къван ятIа чизвайвиляй, адазни. Эмин хътин шаирдин и ва я маса эсердиxъ шак гъизвай са тереф, дуьз тушиз аквазвай са цIар, ибара аваз хъайитIани, им са касдин кар, са къилин тIал туш, пешекаррин арада гьалдай, веревирдер ийидай, са фикирдал атайтIани, суалдик кумукъдай месэла я. Фейзудин Нагъиев, аквазвайвал, ихътин месэлайрив вичелай гъейри масад авач лугъуз, эхиримжи гаф зид я, лугъуз эгечIнава.

Гъавиляй виш йисан къене са алимдилаьни алакь тавур крар и ктабда тесдикъ хъанва.

Ибур Етим Эминан шиирар туш.

И шиирар виликан ктабра гъатнавач.

Меликанбур яз гъисабиз жедай шиирар.

Туьркиядай жагъай шиирар.

Туьрк чIалалди кхъей шиирар. Физулидиз незираяр.

КIиридай жагъай гъилин хатIарин альманахда Эминан тIвар алай шиирар.

Ибур ктабдин паярин (разделрин) тIварар я. Анра Етим Эминан икъван чIавалди малум тир шииррин къадардилаь хейлин артух эсерар гъатнава. Им хъсан яни, тахъайтIа - пис? Эгер къадардикай рахайтIа, хъсан я, гьелбетда. Эгер еридикай рахайтIа? Пис я лугъун тIимил я. Амма важиблуди маса суал я: абуру милли литературадин классикдин шаирвилин ва шииратдин дережа мадни хкажзавани, тахъайтIа агъузарзавани? И суалдал фикир авуна, къил акъудун патал, ингъе са мисал:

***Алагуьзли, ша, зав рахух хуш гафар,
Наз маса гуз гъейри патахъ шумир вун.
Мукъвал ала чи къведан шадлу гатфар,
Чарада хъиз вуна маса гумир зун...***

***...Вахтар фена акъатна, яр, и сефер,
Я регъатвал такуна чаз, я кефер.
Ван жеда тIа, Гъуцар, зи арзад ванер,
И сузадик Эмин яргъал хуьмир, зун.***

Авани кефер? Фейзудинан мецелай Эминаз ва ярдиз такур кефер гъибур тир жал?..

Эмин аку, «шадлу гатфар» кхъин аку!..

Ихътин ата-батавилерив ктаб ацIанва. Абурукай рахун патал къайгъусуз рикI ва ктаб гъазурай касдиз къван вичин фикир илитIунин терсвал ва чинин кIевивал герек я. Абур авачирвиляй, цIийи ктабдикай векъи ихтилат гъа инал куьтягъ жезва.

Амма алава хъийин.

Гъайиф хъи, эхиримжи йисара чеб ялавлу ватанпересар, халкъпересар яз къалуриз алахъна, ихтибарлу жемятдин гъисабдай гелирар къачузвай, идалди чтин тIварар машгъур ийиз кIанзавай ксар гзаф хъанва. Абуруз «Квез вири-халкъдин крарив эгечIдай ихтияр авач!» лугъудай ксарни амач. ЛагъайтIани, намуслувилел ва намуслубурал хъуьрезвай девирда ванни хквезмач.

Яраб Фейзудин Нагъиеваз вичин тIвар раиж ийидай маса рехъ жагъанач жал? Ширерив икI эгечIдай адетар чи халкъдиxъ са девирдани хъайиди туш эхир! Етим Эмин пIир яз фадлай къабулнава эхир!

Ктабда гъатнавай гзаф эсерар ва шиирра тунвай дегшивилер Фейзудина «КIиридай жагъай альманах» тIвар акъалтнавай гъилин хатIарин ктабдиxъ

галаз алакьалу авунва. Кьилдин шиирриз талукь кьейдера ва баянра а табдин тIвар кьунва. Гьелбетда, ихьтин шагьиднамаяр тунIалай авун аферин кьезвай кар я. Амма абурал бинеламиш хьана, фадлай кьабулнавай эсерар ревизия ийидай ихтияр ида гузвач. Вучиз гузвач лагьайтIа, Етим Эминан ва адахь галаз чпин шиирар ина гьатнавай маса шаиррин гьилни и табдик хкIунач. «КIиридай жагьай альманах» - им гьич са касди са хатIунал кхьенвай табни туш. Эсерар идан-адан хатIаралди идан-адан мецелай кхьенвай-бур я. ГьакI тирвиляй, цIуд йисара таб вичин гьиле аваз хьайи чIехи алим Ражидин Гьайдарова адахь са акьван ихтибар авунач. Муькуь патахьай, а эсерар алаатай асирдин 20-йисарилай эгечIна, алимрини кIватIнавай, чандиз гьазурна, кIелзавайбурал агакьарнавай. Абурун зегьметар инкарна, Еминан яратмишунрин бинеда «альманах» твадай жуьрэт адахь хьанач.

Гьар гьикI хьанатIани таб акьатнава, гьурметлубур. Амма Эминан шииратдал ашукь жемьятди ам суварин савкьват яз бажсагьат кьабулда. Им шаирдин ирс элкьвена алаатай асирдин кьад лагьай йисарал хкай хьтин кар хьанва.

Мадни са важиблу тереф: Етим Эминан яратмишунар акьван мукьуфдалди ахтармишиз, кIелдайбуруз гьакьван хуш жедай макьалаяр кхьизвай, вичини Етим Эминан яратмишунрин табар гьазурай редактор, тIвар жемьятдин мецел алай бажсарагьлу шаир, милли литературадин рекьикай гзафбурулай хабардар тир Арбен Кьардаша ихьтин табдиз рехь ачухун мягьтел жедай кар я. Белки, амни Етим Эминахь рикI кузвай кас я лагьана, ихтибардиз фена жеди? Аллагьдиз чида. Амма Кьурьандин хатI вичив гвайди яз гьисабзавай касди Эминазни, чазни, ихтибарлу редактордизни гьим вуж ятIа кьалурнава. Кьимет чна гана кIанда! ГьикI хьайитIани гана кIанда! Ибур эхиз жедай крар туш! ИкI рехь гуз хьайитIа, мадни гзаф ажайибриз милли пIирерикай машгьулатар авуналди чеб кьалуриз, чпин тIварар акьудиз кIан хьжеда!

**Эй, дили-дивана, кьелем яхь гьиле,
Душманрин чанда тур са велвеле,
Гьейриди кьамир на яр-дуствиле,
Сакитвиллиз гьам душман я дуьньяда.**

Етим Эминан тIвар алаз акьатнавай «Пагь и уьмуьрар...» табда и, белки шаирди Бедел-Виранадихь (им Эминан дуст мамрачви Кьазанфаран тахаллус тир) элкьвена лагьай, камаллу цIарарин кьилел вуч гьанватIа, чидани кьез? Ингье, гекьига пуд ва кьуд лагьай цIарар:

**Эй, Бедел-Вирана, кьелем яхь гьиле,
Душманрин чанда тур са велвеле,
Гьейридан яр кьамир вуна дуствиле,
Ви фасикьвиллин гьам сагьиб я гьелбет.**

Гьун бес! Алакьда касдилай!

Майрудин Бабаханован 60 йис

Гъжи ГАШАРОВ

ГЪВЕЧИ ХАЛКЪДИН ЧЕХИ ШАИР

Бажарагълу шаир, гъкаятчи Майрудин Бабаханович Бабаханов (*Бабахан*) Сулейман-Стальский райондин Пиперхуьре 1958-йисуз дидедиз хъана. Юкъван школа ада хзан куьч хъайи Мегъарамдхуьруьн райондин Самурдин хуьре куьтягъна. Аттестат къачур гада, Даггосуниверситетдин филологиядин факультетдиз гъахъна. Университет акъалтIарай жегъил пешекарди Хив райондин АрхитIрин школада сифте муаллимвиле, гуьгъуьнай директорвиле кIвалахзава.

Чешнелу директор хъайи М. Бабаханов, Сулейман-Стальский райондин УНО-дин регъбервиле тайинарзава. Муьжуьд йисуз УНО-да кIвалахайдалай гуьгъуьниз ада гъа райондин культурадин управление идара ийизва.

М. Бабаханов гъеле школада кIелдайла шиирар кхъинал машгъул тир. Сифте чапдиз акъатай шиирни ада машгъур шаир, игит фронтвик Муса Джалилаз бахшнай. Акунрай, им дуьшуьшдин кар тушир...

Студент хъайи йисарани, М. Бабаханова яратмишунрин кIвалах гъилияй вегъеначир, амма дамах гвачир жегъил шаирди вичин чIалар чапдиз акъудиз тади къачузвачир.

Алатай асирдин 80-йисара М. Бабаханован эсерар сифте уртах кIватIалриз, гуьгъуьнай «Муьгъуьббатдин куьче» (1989), «Гъетери табдач» (1999), «Ракъинин сухта» (2010) къилдин кIватIалриз акъатзава. Шаир ктабрин къадар артухариз, абур дал-бадал акъудиз алахъзавач. Акунрай, А. Алема хъиз, адани шииррин еридиз еке фикир гузва...

КIелдайбурув агакъай М. Бабаханован ктабрай аквазвайвал, лезги шииратдиз вичихъ бажарагъ, къетIен хатI, шикиллу чIал авай, философдиз хъиз

гъаьккъат вири патарихъай ва дериндай аквазвай шииратдин магъир устад атана.

Вичелай вилик хайи лезги эдебиятдин чАлан устадри хъиз, адани «вич шииратдиз вучиз атанва ва вичи вуч авун лазим я» - суалдиз «Ракъинин сухта» ктабдин сифте чина жаваб гузва:

**Зун инсан я – яшамишрай инсанвал!
Зун инсан я – дамахзава гъадалди.
За чан гузва и дуьньяда хъсанвал
Са кIус къванни артухарун паталди.**

И фикир М. Бабаханова «Зи мани» тIвар алай шиирда мадни деринарзава.

Инсанвал, инсанпересвал виридалай важиблу яз гъисабзавай М. Бабаханова жуьреба-жуьре жанрайра (шиирар, бахшбендар, сонетар, манияр, муьжуьдар, къудар, къведар, садар, гъикаяяр ва мсб.) яратмишнавай эсерар девирди истемишзавай, инсанрик къалабулук кутазвай важиблу месэлайриз бахшзава.

Яраб квекай ятIа шаирдин инсанрихъ кузвай рикIяй къевезвай чIалар? Гьелбетда, абур эдебиятда гъамиша гъалтзавай темаяр я: хайи чил ва адан гуьзелвал, Ватан, инсан ва дуьнья, хайи халкъ ва адан къадар-къисмет, дуствал, инсанвал, муьгуььббат ва мсб. И месэлайрикай кхьин тавур шаир са лезги ваъ, дуьньядин шииратдани бажагъат жагъида. Амма М. Бабаханова и гъамишан темайрай анжах вичиз хас къайдада, гуьзет тавур жуьредин образралди (алатралди), милли рангар ишлемишуналди, чIалан художникди, магъир устадди хъиз, къетIен эсерар арадал гъизва:

**ЦIайлапанар квез аквазвай, квез чизвай,
Шиирар я за цаварал кхъизвай.
Зи къакъанвал, фикирмир, зи тахсир я –
За вучда къван зун дагъви я, шаир я.
«За вучда къван»**

Ракъини чилин шардиз, инсаниятдиз гъикI ишигъ гузватIа, шаирни гъар са касдиз са гъвел къван чим гуз гъазур я:

**Илгъамдин цIай зак ракъини кутуна,
Пай гана заз ада вичин экуьнин.
Вири тарсар за чиливай къачуна,
Тек шиирра – сухта я зун ракъинин.
«Ракъинин сухта»**

Шаирди гафарин куьмекдалди тIебиатдин ранглу шикилни «чIугвазва»:

**Къайи гар цацарив чухвазва
Гуьнедин къилеллай къвакъвари.
Ракъинихъ гъайифер чIугвазва
ЖикIийрал ивидин накъвари.
«Зул»**

Багъалу Ватан ва хайи чил – ибур М. Бабаханован яратмишунра кылин темаяр я лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач. И месэлаяр, рефрен хъыз, ктабдай ктабдиз къвез чпел кIелдайбурун фикир желбзава:

**Маса патар, фикирмир, заз багъа туш,
Зун дуьньядихь махунихь хъыз цIигел я.
Са чкани зун паталди чара туш,
Амма и чил зи эхирни эвел я.
«Хайи чил»**

«Хайи ватан, хайи макан» эсердани шаирди и месэла масса тередихъай ачухарнава:

**Масад жедай, зун масана хъанайтIа,
Маса гафар къведай рикIин табагъдай.
Нагагъ ахътин мумкинвал заз хъанайтIа,
Мад сеферда ватан яз вун хкъядай.**

Дуьнья ва инсан, дуьньядин сирер – месэлайриз талукъ чIалар М. Бабахановахь тIимил авач. Шаирди тарихдин цIийи шартIара Е.Эминан рехь давамарзава:

**Низ малум я вири сирер уьмуьрдин?
Мус аялвал къуьзуьвиллиз элкъвезва?
Эвел гьинва, гьинва лишан эхирдин?
Чун мус физва? Мус элкъвена хкъвезва?**

Философиядин веревирдер шаирди «Гъетери табдач» ктабда ганвай «Лацу шиирар» ва «Терезар» паяра мадни деринарзава:

**Са сеферда кIанзни-такIанз,
Чун лукIвариз элкъвезва:
Аял чIавуз пачагъарни
МетIералди къекъвезва.**

**Са сеферда пачагъвални
Гузва вири ксариз:
Халкъ кIватI хъана тухудайла,
Къуьнераллаз сурариз...**

Инсанвилин ва инсанпересвилин темайризни М. Бабаханова датIана фикир гузва. И месэлаяр, инсанар базардин алакъайриз вегъенвай девирда, иллаки важиблу я. КIелзавай касдин рикIик гъалаба кутадай къайдада цIудралди эсерра шаирди мад ва мад ягъ, намус, гъейрат, марифат квадар тавуниз, инсанвал хуьниз эверзава:

**Бязибуру ви намусдал хабарсуз,
Хуш налук хъыз, намуссузвал вегъезва.
Заз инсанар, къизилдихь хъыз, са юкъуз
Намусдихъни тамарзлу жез кичIезва.**

**«Заз кичЕзва»
Чи уьмуьрар гагь ширин, гагь батин я,
Виридалай инсан хьунухь четин я.
«Регьат туш»**

М. Бабаханован шииратдин са кьетЕнвал мадни кьейдун лазим я. Дагьдин гуьзел тЕбиатдиз бахшнавай шиирар ватандихь, хайи чилихь галаз алакьалу я. Шаирди и темадин эсерра (абурун кьадар тЕмил туш) чпиз тешпигь авачир поэтикадин алатрикай менфят кьачузва:

**Сусан кЕвал хьиз, туькЮьрнава гатун йиф:
Гьетер кузва, куькЮьрнавай эквер хьиз,
Гьа са чинар – гьеле ачух тавур киф,
ЦЕвелин тарар бурма хьанва цЕвелер хьиз...
Са кар пис я: кьез-кьез гатун йиферни
Куьруь жезва, лезги рушан кифер хьиз.
«Сусан кЕвал хьиз...»**

Муьгьуьббатдин лирикадани М. Бабаханова вичин гаф лагьанва. «Ракь-инин сухта» ктабда ганвай «Вири вун я, кЕаниди» паюна хейлин, са нефесда яратмишнавай ашкьидин чЕалар ганва. Ярδικай раханвай гьар са шиирда ада сад садаз ухшар тушир поэтикадин кьетЕн алатар ишлемишнава. И гафарин кьуватдиз са шумуд чешне гьин:

**АкЕ авай, зи рикЕ са гьулдан я,
Бес вучиз мум хьана цЕразва?
Ви цЕару вилер заз – гьейран я –
Женнетдиз варар хьиз аквазва.
«Ви гьилер»**

**Садахъни авач вахь хьтин вилер,
Турар хьиз, хци, цавар хьиз, вили;
Даяз я вири дуьньядин гьуьлер,
АвуртЕа гекьиг абурун вилик...
«Кье кЕур гуда»...**

М. Бабаханован «Муьгьуьббатдин куьче» эсер гуьзет тавур жуьрединди тирдал са шакни алач. Дуьньяда агьзурралди шегьерар ава, а шегьерра вишеради куьчяр ава, гьар са куьчедиз са нин ятЕани тЕвар ганва, амма муьгьуьббатдин тЕвар ганвай куьче гьелелиг санани авач. Шаирдиз и эсердалди инсаниятдин уьмуьрда ашкьидин гьиссери гьихьтин важиблу чка кьунватЕа, фикир желбиз кЕанзава:

**Дугьриданни, гзаф ава куьчяр,
Игитар хьуй бес тежедай кар авач,
Амма ингье каталогдин жергеяр –
Гьич санани муьгьуьббатдин тЕвар авач.**

**...Мад хуруда аламатдин цай кузва,
Квачеллачиз катзава зун живедай.
За зи рекъиз кланивилин твар гузва,
Ша захъ галаз муъгъуббатдин куъчедай...**

Шаирдихъ гъвечи клалубра яратмишнавай эсерарни ава. Абурук муъжуъд, къуд, къве, са царцин шиирар акатзава. Гафар къенятлудаказ ишлемишна яратмишнавай и эсерра, шаирди, члехи жанрайрин эсерра хъиз, философиядин, уьмуьрдин жуьреба-жуьре терефриз талукъ месэлайриз фикир гузва. Инал муъжуъд царцин са шиир гъин:

**Дишеглияр артух яни, итимар? –
Суал белки инсан вич къван къадим я,
Алахънава гьисабар къаз алимар...
Гьисабунар вуч герек я, вуч лазим я?**

**Дишеглиярин пай дуьньядик санбар я!
Гъужетармир, хуьреда ван хъайибур:
Инсаниятдин дуъз са пай папар я,
Муъкуь пайни я папари хайибур!**

М. Бабахановаз аламатдин къатунар ва фагъумлувал ава. Омар Хаямаз хъиз, адазни чун элкьуьрна къунвай гъакъикъатдай, адетдин инсанриз акван тийидай, чеб чакай «чуьнуьх» хъанвай рангар ва маса затлар аквазва, ада абурукай чна гуьзет тийизвай нетижаярни хкудзава. И гафар тестикъарун патал, баянар галачиз, са шумуд чешне гъин:

**Мумкинвални, къуъзуь хъана рекъидай,
Аламат я къиле ацакъ тийидай.
Тек са рекъяй къвезва чун и дуьньядиз,
Агъзур рекъер ава инай хъфидай.**

Къве царцин шиирра М. Бабаханова дуьньядикай, уьмуьрдикай, эхиратдикай веревирдер ийизва. И жанрадин къилин тлалабун - гъар са царце акъалтай фикир ва дерин мана хъун я. Шаирди и тлалабун тамамдиз ва устадвилелди къилиз акъуднава:

**Вахтунилай къуватлу хъун мумкин туш.
Куъз лагъайтла, вахт садрани секин туш.**

* * *

**Виридан мурадар цавар я –
Виридан къисметар накъвар я...**

Са царцин чаларани шаирди инсанрив фикириз тазва, абур са гъихътин ятлани хиялрик кутазва
Чилин шардихъ шал гала.

* * *

**Гъар са дишегъли гъелелиг секинзавай
Везувий я.**

* * *

**Дишегълияр чи къвед лагъай пай ятІа, ам
чи хъсан пай я.**

* * *

ЦІай чилел жеда, гум – цава.

* * *

ЧІехи дапІарни гъвечІи куълегдал ахъайда.

М. Бабаханова гъикІ ятІани лагъанай: «Зун гъвечІи халкъдин шаир я - заз гъвечІи шаир жедай ихтияр авач». КІелдайбуру, эдебиятдал, шииратдал рикІ алайбуру, чи критикади адан ктабриз гайи къиметрай аквазвайвал, Майрудин Бабаханов, шаксуз, чІехи шаир, чІалан магъир устад я.

Ада, тади квачиз, шиирдилай шиирдал, ктабдилай ктабдал, вичин устадвал хкажиз, вилик камар къачузва, лезги шиират цІийи-цІийи поэтикадин алатралди, дерин фикирралди мадни девлетлу ийизва.

М. Бабаханова, халисан шаирди хъиз, К. Меликан, Къ. Саидан, Е. Эминан, С. Сулейманан, А. Саидован, А. Алеман баркаллу рехъ давамарзава.

Яратмишунрин чагъинда авай женгчи шаирдихъ вичи къунвай рекъе къуй мадни зурба агалкъунар хъурай.

КЪАДИРЛУВАЛ ИВИДА АВАЙ ШАИР

Къадирлувал – им инсандин виридалайни важиблу ва къени ерий-рикай сад я. Ам ягъ-намусдихъ галаз къакъудиз тежервал алакъалу я. Лугъун хьи, инсандин инсанвал ва адан дережа къалурзавай ери я.

Гьинай къачузва инсанди ихътин ери? Гьинал къван адавай ам хуъз ва артмишиз жезва, гьинал къван ам адан уьмуърдиз акъакъзава ва бес жезва?..

Тамам философиядин трактат кхьиниз лайих авай тема я, лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач. Куьрелди рахун хъайитIа, амай ерияр хъиз, къадирлувални ивидик, чандик кваз кIанда. Имни акI лагъай чIал я хьи, дидедин бедендик кумаз, ам инсандин руьгъда ва ивида гъатзава, ахпа вири уьмуърда абурун къуллугъда акъваззава.

Къадирлувал къалурун са акъван четин кар туш. Чилел алаз акур фан кIус къачуна къушраз аквадай, я туш гъайвандин кIуф агакъдай чкадал эцигунни къадирлувилин лишан я. Диде-бубадиз ферли велед хьунни, мукъва-къиливал, яр-дуствал хуъз алакъунни къадирлувилай я. Ватандин, халкъдин виликни буржар ада ийиз анжах къадирлу инсанрилай алакъда.

Зи хуьре, КIеледал, Керим лугъудай касдикай гзаф рахадай. Гьеле аял чIавуз чаз адакай мягътелардай хътин ихтилатар ван жедай. Ахпа, амал чир хъанвай, бязи крарин гъавурда акъаз эгечIнавай гадаяр яз, Агъед Агъаева гъазурна 1960-йисуз чапдай акъатай «Етим Эмин» ктаб кIелдайла, чи хуьруьнви Кериман тIвар чаз анайни акунай. Вич, Етим Эминан ирс кIватIунал ва ахтармишунал машгъул жезваз, ЯркIи магъалдин гзаф хуьрера хъана, чехи шаир чидай, акур инсанар амайвилай, абурухъ галаз, гъа гъисабдай яз Керимахъ галазни, ихтилат-суьгъбет авур алимди ктабдин сифте гафуна кхъизвай хьи, залан начагъвилик кваз Дербент шегъердин азарханада авай Эмин Ялцугърал хкайди кIелеви Керим тир...

Гила, жуван яшарин къакъанда, кIанзни-такIанзни вилик суалар акъваззава: Вучиз..? Ялцугъви Эмин кIелеви Керимал гьикI аватнай?..

Дугъриданни, вучиз Керима и кар авунай?

Заз чиз, къадирлу инсан тирвилай!

Садбуруз чIуру азар квай хва, стха, муькуьбуруз талукъбуру яб тагузвай хуьруьнви тир Эмин а девирдин пайдах гвай шаирни тир эхир. Керимаз икI тирди чизвай, адаз Эминан кардин зурбавал, гележег патал адан метлебувал субут тир. Гъавилай Керим адан къайгъуда хъана. Къадирсузвал къалурзавайбурун хъилий вичин къадирлувал къалурна ва чешне яз туна.

19-асирдин 80-йисара ам жегьил-жаван тир. Эгер зун гьалатI туштIа, Керим Ватандин Чехи дяве хьана алатай кьве йисалай рагьметдиз фейиди я.

Къадирлувилиз яшар, дережаяр чидач, ам, ягь-намус хьиз, я жеда инсандихь, я жедач... Ам тIвар райж авун, жуван ад акъудун патал ишлемишиз жедай такьат туш. Ам инсанди рикIин сидкьидай ийидай, гьавилай адал аферин ва баркала гьидай кар я. Тапан, кьалп къадирлувал гьасятда ашкара жеда, ада инсандал анжах айиб гьида...

Зун 15 йисуз Дагтелерадиокомитетда кIвалах авур кас я. Радиодин фонотекада агъзурралди гьисабиз жедай архив авайди тир. Чидач, адан кьисмет гьихьтинди хьанатIа, амма гзаф къадар лезги макьамар ва манияр ван хквезмач, радиотондунани абур амай хьтинди туш. Амма гьина абур аматIа, гзафбуруз чизва – Майрудин Бабаханован архивда. Радиода гьакьван йисара кIвалах авур зазни жуван рикI алай Ражаб Сафарован, Гьабибулагь Мансурован, Тарлан Мамедован, Рагьимат Гьажиевадин, Суьлгьуьят Гьажиевадин, Тават Темирхановадин ва гзаф маса манидаррин манияр алай дискар Майрудина багьишна. Майрудин масадбурухь авачир ва садрани тежер, гзафбурун гьич рикIелни текь-везвай зурба хазинадан ирс-сагьиб я. Ана хайи чIалаз, культурадиз ва искусстводиз хас тир гзаф аманатар ава...

Майрудин Бабаханов лап хьсан шаир тирди милли шииратдал рикI алайбуруз фадлай чизва. Амма адан уьмуьрдин ихьтин терефар виридаз ашкара туш. Гьавилай абурукай рахун важиблу я. Вични уьмуьрдин 60 йис тамам хьана нетижаяр кьаз эгечIнавай чIавуз.

Къадирлувал, заз чиз, яратмишзавай кас патал иллаки кьиметлу ери я. Жутьреба-жуьре эсеррин куьмекдалди адакай гзаф масабурузни пай акъатзава.

Са шумуд йис вилик Майрудина мад са карда вичин къадирлувал кьалурна.

1996-йисуз, СтIал Сулейманан райондикай телевизионный фильм гьазурзавай чIавуз, чун Етим Эминан уьмуьр фейи, амма алатай асирдин 60-йисарилай агьалияр амачир Ялцугьрин хуьре хьанай. Шаир кучуднавай чкадикай рахайла, чаз там акьалтнавай куьгьне сурар кьалурнай. Кьекьуьнар гзаф хьанайтIани, хуьруьн агьсакьал, ина вичин мал-лапаг хуьзвай Сулейман лугьудай касди Эминан сур алай чка тайиндаказ кьалурнай.

Жагьур хьувур Эминан сурухь а чIавуз цицIеви Амаханов Эмирбеген, вичин ивидани къадирлувилин чим авай касдин, куьмек галаз чна устIарди гьазурнавай кьван янай. Кьван, хьуьтуьл лацадинди хьуниз килигна ва хьуьтIериз яд кужумиз, аязри кьаз акуна, чIур хьанвай. Гьавилай ам дегишарун лазим кьвезвай. Нубатдин сеферда Кьасумхуьрел мугьманда аваз хьайи ацукьун-кьарагьунал и ихтилат кватнай.

-Чна анихь Хьукьварин лап кIеви кьван яда,- лагьанай Майрудина.

Къадирлу хци лагьай гаф кардалди субутна. Ихтилат хьана са йис кьванни алатнач - Кьасумхуьруьн цIийи муькьуьн хьуьче кIвалахзавай

устГардиз заказ авур ва адани пара хъсандиз туькIуьрай Хъукъварин къван Эминан сурун къилихъ гзаф къадар мугъманарни галаз хъфена ахIурнай. Гуьгъуьнин йисуз аферин алай касди, вич хътин къадирлу инсанар галаз, Эминан сурал, лезгияр яшамиш жезвай вири чилерилай гъанвай накъварни вегъена, гуьмбет туькIуьрнай.

Адалай инихъ гадарнавай Ялцугъа къадирлу инсанрин гъил ва вил галай сур-гуьмбет зияратдиз элкъвенва...

Гъар нелай хъайитIани алакьдани ихътин кар? Ваь! Чаз гъеле вичин хайи бубадин, дидедин сурун къилихъ къван ягъиз тежезвай къадир-сузарни такваз туш...

Заз са шумуд йис вилик жувани ва жувазни гуьърметзавай са касди чин къун тавуна са туьмбуьгъ авуна. Ихтилат адалай вилик ноябрдин вацра Цмурдал шад мярекатар къурмишна ачухай Алибег Фатагъован скульптурный памятникдикай физвай.

-Ам рикIел атай, тешкилай касдикай санани са гафни лугъу-звач,-гъайифар гваз раханай сад чахъ галаз.

-Майрудинакай лагъ,- ачухарнай за тIвар такъаз вичикай рахазвай кас вуж ятIа...

-Эхъ!- шад хъанай гъайифар гвайдаз.

Дугъриданни, кIвал эцигай каца ракIарихъ галамукъун – им гъакIан мисал туш. Са и дуьшуьшда ваь, адет я чи уьмуьрдин.

Майрудинани вичин чалишмишвилер, тIвар къурай, ад акъатрай лагъана, ийизвайди туш. Ам адан къадирлувилин игътияж ва истемишун я. Чизвайбуруз чизва а кар, течирбурувай чириз жеда. Амма са кардал шак алач, тухвай мярекатар, рахай гафар ва абурун иесияр – вири къенин йикъав гумукъда, пака, лагъайтIа, майдандиз Майрудинан тIвар акъатда. Мукъва-къилияр экечI тийизвай крарик ам экечIайвиляй... Амай гзафбурулай тафаватлу яз, и крар рикIел атайвиляй ва тешкилайвиляй... Куьрелди, вичин къадирлувиляй... КIелеви Кериман тIвар хъиз...

Аллагъди вичи хуьрай къадирлу инсанар!..

Чи виридан дуст ва халкъдин къадирлу хва Майрудин Бабахановни!..

«Самур» ва «Кард» журналрин редакцияди ваз 60 йисан юбилей рикIин сидкъидай мубаракзава, гуьърметлу шаир, къадирлу инсан!

Майрудин БАБАХАНОВ

АЛАТ ЗАЛАЙ, ЗУЛУН ГАРАР

(Ширар)

ИМ ЗИ ХАЙИ ВАТАН Я...

Ина вири рекъери
Цаварихъди ялзава.
Лувар гатаз лекъери,
Руг хъиз, цифер чалзава.

Гатфарин марф акъурла,
Чир хъижедач гуънеяр.
Фикирда на, акурла:
– ЭКянава гибеяр!

Зиди таб туш, къелет туш,
Акур вири гъейран я.
Хкетрик квай женнет туш,
Им зи хайи ватан я.

Гъар камуна – къавахар,
Цавук хъиткъитІ кутазвай.
Гъар са валак – булахар,
Гъамга ятар ргазвай.

Делибур хъиз къилихъди
Рагарилай хкадриз,
ВацІар физва, гъуълуъхъди
Чпин ятар авадриз,

Емиш бул я, верцІини!
И чил ичІи къук, фин я.
Санал къвайи¹ къванцини
Дувул ягъун мумкин я.

Зиди таб туш, къелет туш,
Акур вири гъейран я.
Хкетрик квай женнет туш,
Им зи хайи ватан я.

Таниш тушир рушарни,
Хъверна фида къвалавай.
Абур гъар сад ухшар я
Цийивацраз цававай.

Эркекри гъакІ гъиргъирдач,
КІир ийидач гарданар:
Хъуьтуьл акваз загъирдай,
БатІиндай я гъулданар.

Ина къуьлда – Лезги къуьл!
Жегъилри, къаз нубатар,
Тафт хъиз, гатаз кІвачи чил,
Твада хура таватар.

Зиди таб туш, къелет туш,
Акур вири гъейран я.
Хкетрик квай женнет туш,
Им зи хайи ватан я.

Къадирлу тир невейри
Бубайрин рехъ давамда.
Ина хайи дидейриз,
Ширериз хъиз, икрамда.

¹ Къвайи – аламукъай.

Мугьман тадач куьчедал,
Тадиз кІвализ чІугвада.
Аладардач жуьжедал,
Гьасятда гьер тукІвада.

Нагагь барка къачуртІа,
Ина ваз рикІ-чан гуда.

Алчах крар авуртІа,
Вирида ваз къван гуда.

Зиди таб туш, къелет туш,
Акур вири гьейран я.
Хкетрик квай женнет туш,
Им зи хайи ватан я.

ЭХИРАР ЗУЛУН

КІанда заз и вахт –
Эхирар зулун,
Пешерин лешер
Хуравай гарун.

Са ранг тир – къацу,
Агъзур я рангар.
И шикил чІугур
Вуж ятІа устІар?

Чим ваь, экв патал
Кузва рагь цава.
Ракъизва йикъар,
Гьамгазва гьава.

ВацІал алгъанва
Инир, марцар.

Элцифнавай цяй,
Хьенри гуз цІарцІар.

Зурарин цІиргъ хьиз,
Къушарин къифле,
Физва къакъандай
Галайнихъ къибле.

Шалбуз алкІанва,
Шикил хьиз, цавал,
Къуьнерихъ галаз
Живедин кавал.

Вири и яргъар,
Акъазмай къван вил,
Багъри Ватан я,
Я зи хайи чил.

ВАТАНДИН ШИКИЛ

Агьмад Адиловаз

Агьмад стха, рангар къачу,
Вил вегь хайи Ватандиз.
Шалбуз дагьдин шикил чІугу
Авайдалай къакъандиз:
Гьеле жегьил дагь я Шалбуз,
Мадни хкаж хьижезма.
Сух жеда ам, хак хьиз, цавуз,
Гьахьтин йикъар хуьквезма.

Къалур ая Самурдин гьал,
Са хвал хьиз ваь, авахьиз,
Вири рекъе, дере тирвал
Цяй ацІана, алахьиз:

Гъар гъамиша амукъдач икІ,
Чи регъуьни регъведа,
Гъавайда рикІ мийир гъарикІ,
Самурдиз яд хуькведа.

Инсанар чи, гъалсуз, бахтсуз,
Бахтлубур яз къалура.
Гъардан вилер, рапрапар гуз,
Умудривди ацІура:
Къенин къалар, азаб, зиллет
Кечмишлухда амукъда.
Гъалиб жеда гъахъвал, зегъмет,
Гъахътин йикъар алукъда.

Анжах тек зи шикил чІугу
КІусни цІалцІам тавуна,
Рехи хъанваз къилни чуру,
Вилер аваз гъамуна.
Ягъмир рангар, чІурмир накъвар,
РикІин къагъар хуькъвадач:
Ватандин а бахтлу йикъар
Гъайиф хъи, заз аквадач.

БУБА

Чидач, белки цаварилай аватна,
Чи дах хътин бубаяр мад авай туш:
Заз къедалди, и яшиндиз акъатна,
Адан сивяй къайи гаф ван атай туш.

Зунни, лугъун, хесетриз са кІел тушир,
Надинжкар тир, устІар – чІуру крарин.
Хуьре садан багъдивни зун хъел тушир,
ЧІехи дуст тир вири пІинид тарарин.

Чир хъайила, арза атай берета,
ЧІехи ваха закІамрал тІвал илигдай.
Бубади – ваъ, буба вичин жуьреда,
Чуькъьни тийиз, яргъалай заз килигдай.

Дидеди хъиз, акъаждачир япарни,
Садра-къведра, къунши гада гатайла,
Жегъил чІавуз, къадачир гъич хабарни,
Гуьруьшраваз, йифериз геж хтайла.

ГьикI авай хьи, кьегьалвилин лишан тир,
Гагь пIапIрусар чIугвадай за чинеба.
Бубадиз ам, экуь югь хьиз, аян тир,
Ни атай кьван вил ядай заз синеба.

Регьуь жедай хьвайила гьар гьилера,
Жагьйдачир заз чка жув эцигдай:
Буба, хьелни туьгьмет аваз вилера,
Вичин жуьре яргьалай заз килигдай...

А шикил чи цлаллама кьедалди,
Дах вич кьенай зи вад йисни жедалди.

ЗУЛУН ГАРАР

Алат залай, зулун гарар.
Гьавайда зун мийир гьелек,
Хуькуьрмир зи цанвай пелек,
ЧукIурмир зи рехи чIарар,
Алат залай, зулун гарар.

Са вахтара захьни хьанай
Жегьилвилин кьезил лувар.
Цавун аршда за лув ганай.
Хкимир зи рикIел цавар,
Алат залай, зулун гарар.

Гьар гуьзел руш гьалтай бере,
Вилери зи гузвай цIарцIар.
Кьил гьатнава гила чиле:
Яна кIулаз яшдин парар,
Алат залай, зулун гарар.

Сабурсуз рикI жезвай кьизмиш,
Акур чIавуз чIуру крар.
Гила, вучда, хьанва вердиш,
Дегиш хьанва гила гьалар,
Алат залай, зулун гарар.

Тарар-тамар туна кьецIил,
Чухвайбур хьиз йикье чIарар.
Герек туш заз куь кьалп кьизил,
Алат залай, зулун гарар,
Алат залай, зулун гарар...

* * *

Квел алцумрай яргивал чи рекьерин,
Чи уьмуьррин тежер къадар куьруьвал?
Гьинва уьлчме, заланвал гвай риклерин,
Вуч къезил я, алцумдай къван кланивал?

Гьи машинди гьисабда чи пелерал
Жегьилзамаз къатканвай къван биришар?
Ни лугьуда, куьн ятIа чи цIвелерал
ЦарIар гузвай асил михьи гимишар?

Аялвал чи, сифте кхьей ктаб хьиз,
Нив акьудна рецензидиз вугуда?
Гьуьжет къуна, жув тухвайла, жинаб хьиз,
Кура-кура жегьилвал нив вахкуда?

Ни алцумда чIехивал чи гьалатIрин?
Вуж хьуьреда чи гьунаррин къадардал?
Чи фикирар, емишар хьиз шабалтрин,
Маса гуда ни дуьньядин базардал?

Ни гьалалда квай ва квачир гунагьар,
Чи тахсирар ни рикIелай алудда,
Чара ийиз хаинарни панагьар,
Эхиримжи къарар чаз ни акьудда?

Тарагьаждиз лайих яни, тахтуниз,
Чун гьар са кас, чизва анжах вахтуниз.

ДИШЕГЬЛИ ШЕХЪЗАВА

Вацра парк мегъзава²,
Ягьай вил галукьна:
Дишегьли шехъзава,
Секуьдал ацукьна.

Кьил къунва къве гьили,
Чарарни чкIанва,
Вуж хьанва къе дели,
Адав вуж ккIанва.

Кьвалав гвач са касни,
Чан-рикIдай, таваздай,

Яру газ либасни,
Шагьвардал юзазва.

– Варз, мийир зигьин кур,
Жуван экв туьхуьра:
Дишегьли секин тур,
Кьуй дуьнья чуьхуьрай!..

Патав физ, такьуна,
ГьакIани регьуьзва:
Вич шехьиз акуна,
КIан ятIа, низ чизва.

Мегъзава – лацу ийизва.

Къе заз лап хвешизвай,
Мурадлу кар хъана.
Дишегъли низ чизвай,
Риклиз пис тIар хъана.

– Йиф, хух са геренда
Виридан ахварар:
Секуьдал Дербентда
Хьукъвазвач къагъарар!

Паркунин агъадай
Тек-туькар, къвез, физва.
Вирида таквадай
Амалар ийизва.

– Инсан, вун катзава,
Къайгъуни тахъана,
Дертдар, нагъв кIвахъзавай,
Чидай туш лагъана.

Чин чуьнуьх кIамай къван,
Гъар нагъв ви гъалатI я:
Къурбандар амай къван,
Чун гъар сад жаллатI я.

За, жувни гилигиз,
И дуьнья негъзава:
Чун яргъай килигиз,
Дишегъли шехъзава...

ЭХИРИМЖИ ЗАРАФАТ

Галукъна захъ чIуру са ван,
Амач лугъуз Жамидин.
Ам тир инсан пара хъсан,
Башчи тир чи гимидин.

Тамада тир чи межлисрин,
Хъуьруьнардай, алхишдай.
Дарадарда са артисдин
Къемедаяр къурмишдай.

Кас аматIа, гьалтна вичел,
Ада къуьруьк тавурди.
Ам ахкунихъ жедай цIигел,
Са сеферда акурди.

Гагъ кIанидав чиг гада хъиз,
Регъувал гваз рахадай,

Хци жедай гагъ, жида хъиз,
Нагъахъбура акъадай.

Зарафатдин чIалар адан
Вирибуруз къабул тир,
Дагъустанда Ювеналан
Ам сад лагъай хтул тир.

Къе Къирят шив илих хъанва:
Игит амач пураара,
Ам хъфена чуьнуьх хъанва
Миграгъ пата, сураара.

Къена лугъуз, кIватIна бирдан
Мукъвадини яргъади...
И зарафат хъана адан
Виридалай зурбади.

ДИДЕДИН ГЪИЛЕР

1

Зи дидедин гъилери
Гъикъван чиркер чуьхвена!
Артухарна абуру
И дуьньядал михъивал.

Зи гъил такъаз, шехъзавай,
Гъилер къунай дергесрин,
Залай гзаф къужахда
Къунай къуьлуьн цуьлерни.

Зи дидедин капашар,
Куьнуьяр хьиз, векъи я,
Нагагъ чукул гуьцIайтIа,
Хци жеда гьасятда.

Гъавиляй зи кьилелай
Садрани кап алтаднач,
За гьарайиз кичIела,
Чухваз хьукъвай къабарри.

Жегьилзамаз биришлух,
Вичин пел ваъ, цIалцIамриз,
Абуралди дидеди,
Фан тинияр тIушунна.

– Диде, куьз ви капашар,
Пихер алаз чулав я?
Белки кьецIил гьилерив
На рагъ кьуна цававай?

2

Гьил кьунва за дидедин,
Килигзава дикъетдив
Далу патал, рагар хьиз,
Хкаж хьанвай дамарриз!

Амма вучиз ятIани
Регъузва заз килигиз
Адан гьилин таквазвай
Муькуь патаз –
Капашдиз...

КIЕКIЕ ВА ТАР

Са кIекIеди, ичин тарце ацукъна,
Башламишна дуствиликай суьгъбетар:
– Тебиатди чун сад садаз талукъна,
Чи арада хьун герек я гьуьрметар.

Кьинер къазвай, вафалу я лугъузвай,
Вич багдавай гьар са тарцин къабухдиз.
Яваш-яваш тар ажугъдай ацIузвай,
Эхир ада жаваб гана ачухдиз:

– КIекIе, за накъ сифте пешер авунвач,
Яшар хьанва, кукIвар ми хьиз къуранва,
Вай гьеле заз са дуствални акунвач,
Зи танда на шумуд тIеквен атIанва?

– Буржи я чи яшдиз авун гьуьрметар,
Кьурбанд хьуй зун ви къуранвай кукIвариз.
А тIеквенрин патахъай на туьгъметар
Ая заз ваъ, ви тандавай куквариз.

Нагагъ абур квачиртIа вак кядачир,
Гьич садани са кIуф кьванни ядачир.

КЪУГЪРИН КЪИСАС

(Баллада)

1

Зардиянда, Макъарин вирел,
Ацукънава 28 къугъ.
Бейхабардиз жив къвазва чилел,
Къаю ягъиз, жунгавди хъиз, бугъ.

Гуя чилик къанва цавар,
Мумкин амач давамардай рехъ.
Сада садан миъзава лувар,
Сада садал алтадзава хъвехъ.

Кизриярни кими туш вире,
Тула ава, къайни квач артух –
Къугъри ина кутунва бине,
Хъижедалди гъаваяр ачух.

Бирдан къерез атана Инсан,
Къваче туна, хкажна тфенг,
Хаиндаказ акъатна са ван,
Налугъуди эхиратдин зенг.

Гадар хъана цѐакулар цавуз,
Къакъалдарна, бушарна башчи.
Мад сад, мад сад лишандик къачуз,
Зилда гъатна тфенг гвай вагъши.

Сагъзамайбур катзавачтѐа куъз?
Къейибурал язава гъалай.
Лувар къяна, Инсандалди физ,
Иви гадар жедалди къвалай.

Цѐакулрин луж къугъвазва цава!
Яру цѐирхер – гъар садан хура,
Гарданарни легъзе вилик тик,
Яргъи хъана, акатнава цик.

Ивидин ранг акъалтна вирел,
Налугъуди тукѐуна деве.
Гъалатѐ жемир, инсанар, чилел
Давам жезва дуъньядин дяве.

Чаз чин тийиз, чна кваз такъаз,
Къиле физма къанлувилин къаст:
Зардиянда, садазни такваз,
Хъхъана къе давам Холокост.

2

Къугъдин як тІуьн туш инсандиз хас,
Мант хъиз ялда, акат тийиз кІас.
КІанзавай сад къалуриз хкиз,
Амма кагъул хъана гъахъиз циз.

Къейбурни авайбур рекъиз –
Вири туна алайвал вирел,
Инсан, тфенг хъивегъна къуьнуьз,
Хкаж хъана Зардиян пелел.

3

Цийи йис тир, лацубур алаз,
Рушар шад тир елкадал къугъваз:
Циргъер-циргъер верекъри яру,
Безетнавай гъар садан хуру.

Пиян Инсан хтана кІвализ,
Квахъна бирдан секинвал, къарай,
Чуькъвейдай хъиз кІутадал къилиз,
Садлагъана акъатна гъарай:

Къулерзавай рушарин десте,
Елкадилай ягъиз авай чарх,
ГъикІ хъана, я къушарин десте –
Гъа алайвал хъана Инсан ярх...

ПАПАН ШИКИЛ

Художникди садан папан
ЧІехи шикил чІугуна,
«Хъанва, – лугъуз, – пара хъсан»,
Итимди ам къачуна.

– Янавани вилер иер? –
Папа регъуьз жузазва.
– Мадни чІехи лайхвилер
А шикилда авазва...

– Чан алайбур хъиз я гъилер,
На лугъуди юзазва.
– Мадни артух лайихвилер
Заз, паб, адай аквазва...

– Яр янавай хъуькъвен къилер,
Некъияр хъиз, ргазва...
– Мадни зурба лайихвилер
Квазва адак, паб, квазва...

– На лугъудай къетIен ахътин
Лишанда вил акъазвач...
– Бес сив вуч я, къуба хътин,
Агалнава, рахазвач.

ХАЙИ ХУЪРЕ

Бахт тушни бес хайи хуьруьн
Мулкара къекъуьн!
Чугвазва хур ацIай нефес –
Ширин я, ширин.

Къуд пад чIурар, емиш тарар
Къилихъ – там пипин.
Цавай къурай кIантIа цIаяр,
Серин я, серин.

АвачтIани вацIар, гъуьлер,
Гъавизар церин.
Гъуьлерилай ина рикIер
Дерин я, дерин.

Таниш я заз къадар яхцIур
Къайда гъар кIвалин:
Ина дуствал, гъуьрмет, хатур
Къалин я, къалин.

Вири ама: рагъ – къакъанда,
Деб-адет хуьруьн,
Къит хъанвайди зи ватанда
Хуьруьн я, хуьруьн...

ХАЙИ ЧІАЛ

Навои Бутаеваз

Ашкара туш, гъинватІа ви бинеяр,
Гъи чІавуз вун акъатнатІа майдандиз,
Дидедин чІал, дерин я ви дегънеяр,
Вун сеbeb яз элкъвена зун инсандиз.

На мез гана – зун сифте яз рахана,
Мумкин хъана гъиссерин гъуъл ачухдай.
Дустариз заз къезил гафар жагъана,
Душманризни заланбур – ви сандухдай.

Ви сесерай гагъ ван жеда вацІарин,
Авахъзавай дагъдин къакъан рагарай.
Гагъ шагъвардал кушкушзавай нацІарин,
Гагъ ван жеда къукърумрин, цав кукІварай.

Шумуд халкъдин шумуд чІалаз кІан хъанай
Ви чка къаз, акъвазиз ви еринда,
Амма вакай тІем такакъдай къван хъанай,
Ацукънавай лезгивилин деринда.

Вакай яракъ хъанай Къуьчхуър Саидаз,
Хаин хандин хура, хъел хъиз, акІурдай,
Эминазни шиир хъанай, кІанидаз
РикІин гъиссер, чарчел кхъиз, ракъурдай.

Сулейманаз на илгъамни зур ганай,
Миллионар гъейранарнай къучагъди.
Кремлда, пайдахди хъиз, нур ганай,
Агъзур пине алай адан валчагъди.

Бязибуру ви гъайбатар чин тийиз:
«Адан мензил гъинал къван я?» – лугъузва,
Амма вуна, къундармайрал кьин тегъиз,
Жуван ятар гележегдихъ тухузва.

Вавай жеда зун хуыз – ийиз барбатІни:
МуьтІуьгъ чан я гъамиша ви эмирдиз.
Валай багъа авач мад захъ са затІни:
Вун сеbeb яз элкъвена зун шаирдиз.

ЭМЕДИЗ

Зун яргъарай хайи патаз хтанва,
Рекъи гана тежер къадар азабар.
Гадар хъана, зи гардандик ккІанва
Ви хамунин харалдавай кІарабар.

Зун ақунал амачир къван шад я вун,
Зун хтунал, чизвай, ви вил алайди!
Азиз инсан, дуъньядамай сад я вун,
Зи бубадин эрзиман ни галайди.

Кас авани зун бахтсуз я лугъудай,
Бес зун тушни бахтарин бахт гайиди:
Экуьгънава, орден хъиз, зи хурудай
Инсанрикай виридалай михъиди.

За чуькъвезва – вун шадвилай хъуьрезва,
Хвешивални ни хъ ава ви хвеш хътин!
Гарари вун гваз катиз заз кичІезва,
ШтІум хъанвай зулун къезил пеш хътин.

Ви гафунал гаф гъидайди авайни?
Къалурначир садазни жув усалдиз.
Амма яшдиз дурум хъанач вавайни,
Душманди вун ухшарнава мукалдиз.

Чараданбур хъиз кІвачерни тухузва,
Кам къачурла жезва гагъ-гагъ татабар.
Заз ярх хъана гъарнихъ чкІиз къурхузва
Ви хамунин харалдавай кІарабар.

ГъакІ ятІани хъуьрезва заз килигиз,
Алахъна физ кІанивилин эквни чим.
Вунни цава ргазвай рагъ гекъигиз,
КъатІуз жезвач нурлу ятІа гзаф гъим.

Ви дар хура ни тунва а къизгъин рикІ,
Хкахъ тийир цІайлапанрин чад хътин.
ХъуьтІер авай масанриз зун хъфин гъикІ
Ви патавай, куьтягъ тежер гад хътин?

Са кар чизва, мад заз кІуртар виже туш,
ХъуьтІер хъурай, мекъер хъурай кІамай къван!
Абурухъай заз гъич кІусни кичІе туш,
Икъван чими, вун дуъньяда амай къван.

ХУЪЗВАЙ ГЪЕР

Виридакай чараз хуъз,
Са гъерекай туз хъана.
Иесиди адаз гъиз
Алава ем гуз хъана.

Ярар-дустар яргъазна,
Садни саймиш амачир.
Абур галай патазни
Килигизни кIамачир.

Гъар къуз ярма кутазвай,
Чакв ацIуриз эцигиз.
Вири къураз-цIразвай,
Къерехдихъай килигиз.

Гъалал хъанач амалар!
Садра къве кас атана,
Къуна гъерен къамалай
Къасаб ийиз тухвана.

Са акъван вахт алатнач,
Экъис хъана гъерен къам,
Яргъай чир жез хкатна,
ЯкIа-чIарчIе гъатна ам.

Метлеб сад я нагъилдин:
ГелкъвезватIа вахъ къилди,
Эгер ваз рикI-чанзава, –
Чир хъухъ, тукIваз кIанзава!

ШАИР ЧАТУК

Дустуниз зи хъанва маракъ,
Чатук, цIаяр къугъвазвай,
Зун акуна, ярузвай ракъ
КIашуналди гатазвай.

Сад-къвед, сад-къвед... ракъ ифенмаз
Тахтарзава хъсандиз,
Чакъракъзава циз вегъенмаз –
Элкъвезва ракъ гьулдандиз.

– Шаир гъинай, чатар гъинай? –
Дуст хъанва зал гъавалат.
– А кеспийрихъ, зи чирвиляй,
Авач акъван тафават.

Чатук зун я цIаярин шагъ,
Къизмишариз жуьгъуьмар.
Ракъар, хъуьтуьл ятIа нагагъ,
Ийизва за лигимар.

Шииратни я куькIвей чад,
ЦIарар элкъвез куькIвериз,
Шииралди гузва за яд
КIелдайбурун рикIериз.

ХЪУЪТІУЪН РЕХЪ

Къаю гузва къив,
Къвазва къалин жив,
Ацукъзава къуънерал.
Лацу хъанва чил,
Хкаж жезвач къил,
Нагъв акъалтиз вилерал.

Къуд пад са тегьер,
Чир жезмач рекьер,
Алатунни мумкин я.
Вегъей кІвач вилик
КкІизвач чилик,
Къекъвез жезвач – четин я.

Къерехра тарар,
Живедин парар
КІула къуна чІаганва.
Жергеда аваз,
Физ гъазур яргъаз,
Абур гуя акІанва.

Аквазвач дагълар:
Живедин баргъар
Чи арада гъатнава.
Чан алай бенде
Гъалтнавач гъеле,
ТІурфандихъай катнава.

ЭкъечІай рекъиз,
Авай зун мекъиз,

Чими жезва къвердивай:
Дидедин патав
Багъри тир къулав
Гъар кам мукъув жердивай.
Вад йисан къене
Сифте яз им къе
Зун ватандиз хъфизва.
Ингъе хайи хуър,
Уътери жез чир,
Вилера зи акІизва...

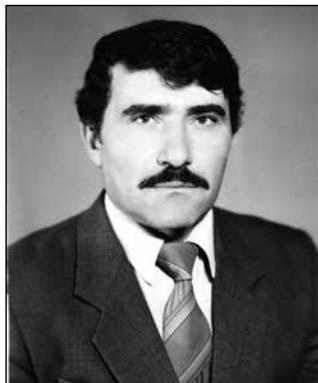
...Таниш, вердиш рак,
Гъелбетда, квач хак.
Ачухзава явашдиз.
Акуна – диде:
Пичинин кІане
КІар язава лавашдиз.

Къарагъна бирдан
Къуна зи гардан,
Ам акъатна шехъзава.
Сифте сеферда
Ихътин тегьерда
За жува жув негъзава.

– Гъил къачу, диде...
Авачир вяде, –
Зи гафари ванзамач.
– Аллагъдиз шукур,
Садра вун ахкур,
Мад заз затІни кІанзамач...

ГЪИКАЯТ

Мирзамет САЛМАНОВ

ЦАВАРИН ЧИГЕР

(Повестъ)

... Амукъдайди са тIвар-ван я дуьньяда!

Е. Эмин.

* * *

Цийиз кутунвай еке хуьруьн кьилихъ суар гала. Ина са ирид-муьжуьд сур ава. И суар гъеле, халкъди лугьурвал, «къванцин бахчадиз» элкъвез агакънавач. Мукъвара арадиз атанвай, винелай вегьенвай ругни ацукъ тавунвай цийи сурун кьилихъ, чIулав портфель кIвачерив агудна къуна, жегил кас акъвазнава. Ада сифте, гъилерин кьве капашни чинин къаншарда къуна, дуьа кIелна, ахпа, цуквал ацукъна, сурун накъварилай кап алтадна. Жегилдин вилерилай вичизни хабар авачиз накъвар къвезва. Адан фикирар са шумуд йисарин вилик хъфизва. Аквар гьаларай, и сурук квай кас адан багъри я, ам адаз лап хъсан чидай...

1

ЯркIи магьалда и гатфар пис атанвачир. Адет яз, апрелдиз чуьлда гъайванар патал артух алаф жедач, вучиз лагъайтIа хъуьтIуьз къвайи яцIу живер, гатфар алуькьайла, мартдин вацра цIраз башамишайла, чили гьелелиг мекъивал хуьз амуькда. И мекъивили къацу векъ винел акъуддач. ЯркIар лап къакъан дагъларин туьшда ва я тахъайтIа, абурун къужахда авачтIани, ина тIебиат мишекъат туштIани, бязи йисара, яркIивийри чпи лугьурвал, хъуьтIуьз вичин «женжелвилер» къалурда. Къаварилай йирфералди вегьенвай, цуьруьгъуьлралди къгънавай живер, гатфар алуькуникди, хуьрерин куьчейрай селлер хъана авахъда ва, адет тирвал, гьар са хуьруьн кьилихъай ва я патавай авахъзавай вацIук, кIамук акахъда. Абур, вацIарни кIамар, каф кьилеллаз, агъадихъ, Каспийдихъ, уьтмиш жеда, налуьгуди абурун девлет, хазина ва гьатда женнетни гъана ава. Белки абурун къисмет гьакI я жеди... Абур тахъайтIа, гъуьлни къурада, гъуьл тахъайтIа-дагъларни Эхъ, абур патал гъуьл вири я, амма Инсан!

Агъсакълрин гафаралди, эхиримжи вахтара им сад лагъай дуьшуьш тир. Йигинрин хуьруьн вилик квай ягъв тамам миъиз пешери къунвай. Теби-атди вичин гуьзел мумкинвилер вири инсанрал агакъарзавай. Гъавада авай миъивал нефес къачузвай гъар са касдин жигерриз регъятдаказ гъахъзавай ва къейидал чан хкидай хътин и гъавади инсанрик еке гъевес, виКегвал кутазвай. Гъавилай вичин яшар къудкъадалай алатнавай Бачар, «хъуьтГуьн магъара» гадарна, къве мертебадин кВалерин айвандик, кЛаник къвечИларнавай кавални кутуна, къатканвай. Нехирдай хтанвай малари чпин «атир» хуьруьн куьчейра миъиз чукIурнавай и береда гурарай винелди, гъиле дидеди каликай ацанвай нек авай сарлинжни аваз, юкъван буйдин, спел-чуру гъелелиг хъиткъин тахъанвай жегъил гада хкаж хъана. Адан гуьгъуьнал хуруган метГерилай инихъ кIватIнавай яшлу дишегъли алай.

– Ассаламалейкум, буба! – рахазва жегъил. (дах, тха ва масабур Бачаран кIвале къабулнавай кIалубар тушир. Вирибуруз Бачар буба тир) – Кеф-гъал гъикI я? Ви кефияр артух авачир хъиз аквазва хъи заз? – са тIимил къван кичIни регъуьвал квай сесиналди хабар къуна жегъилди. – Белки ви кефи хайи кас аватIа гъа? – Са жуьредин айгъам кваз рахазва хва. Ада, белки, вичин жегъил рикIикай хабар къазвай жеди.

Ам бубадин патав агатзава, яшари хъуьтуьларна гъуьргъуь авунвай гъилер, вичин къве гъилив къуна, пIузарар гъилин далудив агудзава. Гила ада гъисс авуна хъи, бубадин гъилер са вад йис идалай вилик ихътинбур тушир-гила абурун хам къелечI ва назик хъанва.

– Хъсан я, Аллагъдиз агъзурбура шукур хъурай зал чан аламайди. – Вун вучиз геж хъана къе? – са артух гъяз авачиз хъиз жузазва Бачара, – къуьнтIек квай хъуьцуьган дуьзар хъийиз-хъийиз. – Къе киш югъ я къван?

– Зун дехъне фад хтанвайди я, ба, дидеди данадин гуьгъуьниз ракъурнай. Зун хтайла, вун ахварин хиялдиз фенвай.

– Жагъанани дана? – А хайратдик чIуру хесет ква-е, – галачир уьгъуь язва бубади.

– Эхъ, жагъана. Дидеди кални ацана. За кални дана тIунарал кутIунни авунва.

Къуьзека, разивилин лишан яз, къил юзурна.

– За квез нянин тIуьн вуч гъазурда? – суал гъаз айвандик атана Исми, яшар хъанвай, чина берекат авай, амма акунриз са акъван абурар алачир дишегъли. Белки ам абурлу яз амукъдай жеди, амма аял чIавуз галукуьай цIегъерин азарди вичин гелер Исмидин чинал тунвай.

– Давугъа ийидани, тахъайтIа хинкIар? – хъуьрезва диде, вичин хъиз килигиз. Налугъуди, им адаз сад лагъай сефер я аквазвайди. Къунши хуьруьн мектебдин интернатда кIелзавай велед гъафтеда садра, гъамни киш юкъуз, хтана кIвале акун Бачаранни Исмидин рикIерин эрзиманвал тир. Вучиз жедач къван-авай са эркек велед... – Ви рикIиз вуч кIан ятIа, гъам ая, къари, – анжах зи «сараривай» жакъваз жедай шейъ хъурай, – сарар амачир сив ахъайна Бачара, са живи хъуьуьруьн квай сес акъудуналди – Белки зани са тIур къачун. Ада гила мад са сеферда хъуьцуьгандин кIаник кавалдин хел кукхун хъуьуна ва чин вичин кайваниди цIай кутазвай къул галай патяхъ элкъуьрна.

Садлагъана рагъдандихъ элкъвенвай и береда хуьруьн дерада къариба ван гъатна. Ам гъинай къвезватIа ва куь арадал гъизватIа тайинариз хъун мумкин тушир. Гъаятда авай Ругъвац, тум къвехве туна, инихъ-анихъ катиз башла-

мишна, тунарал кутуннавай маларик къалабулук акатна. Им я гъарайдин ван тушир, я кукун-чухунин ван тушир. Са гъинай ятани чилин кванникай къевзвай ам вацун дере къуна винелди, Ярар дагъ галай патахъди, физвайди хъиз аквазвай. Ванцихъ галаз санал мусибатдин шикил арадал атана: квалерин цлар и пата, а пата акъуна, къавариз вегъенвай чукъванрин квилер цлара гъатиз-акъатиз башламишна. Къавари, цлари ахътин жакъракъар авуна хъи, налугъуди, кварквацлар авай вацун къеряй цепер алай зурба тракторар физва. И аламатар вири са куьруь легъзейра къиле физвай. Белки садан фикирдизни къведачир жеди им залзала тирди, эгер агъа мягъледа авай Сеферан квалин цал ацахъначирта. Гъакъикъатдани адан квалин юкъ виридаз аквадайвал дуьздадал хъанвай-цал амачр, амма дарамат амукънавай.

Икъван гагъда айвандин муртта квачер куьче галай патахъ яргъи авуна къатканвай Бачара гъасятда, алай чкадилай гадар хъана, къил куьчедихъ элкъуьрна. – Залзала я, – биши ван акъатна адан сивяй, – къарагъ, ката! Амма катдай мумкинвал садахъни хъаначир, вучиз лагъайтта вири и вакъиаяр са лап куьруь легъзейра къиле фенай. А вакъиайрикай фикирдай, абур аннамишдай, абурай къил акъуддай вахт авачир. И арада жегъил Мирзедин къилиз атайди са фикир тир: гъинвачтани квалин къавалай къуншидин гъаятдиз хърак кудаь цамар хкай машин фена. Им хъунухъ мумкин карни тир, вучиз лагъайтта гуьнедин чинал эцигнавай квалерин къакъан къавар къулухъ галай квалерин гъаятрихъ галаз сад хътин майданра авай. Идалайни гъейри, къе данадин суракъда авайла, Мирзедиз акунай хъи, къунши Адиширин машиндаваз цамар хкиз Вини ягъвак фенай.

Садлагъана хуьре гъатай чалпачух гъакI садлагъана куьтягъни хъана, амма куьчейриз акъатнавай инсанар секин жезвачир. Инал-анал кватI хъанвай абур вирида ийизвай ихтилатар гъа садбур тир: гъикI дерада ван гъатнайта, гъикI малари, квалин къушари къал къачунайта, гъикI квалерин дараматриз хасаратвал ганатта ва масабур. Мирзедин къиле маса фикир гъатнавай: икI, квачерик такъат кумачир, алай чкадилай къарагъ техжезмай бубадиз къил куьчедихъ элкъведайвал гадар жедай къуват гъинай атанатта? Ам кичIевили ганвай къуват яз гъисабзавай жегъилди вичин фикирдай.

– Вуна къил куьчедихъ вучиз элкъуьрна, я буба? – суалнай ада, Аллагъдиз дуьаяр ийизвай диде секин хъайидалай къулухъ. – Ваз кичIе хъанайни? (ам кичIе жедайбурукай туш эхир – са фикир мад фенай гъа арада гададин рикIяй).

– Ваъ. Квалер чкайтта, зи мейит аникай хкудун патал ваз регъят хъурай лагъана авур кар тир, – аттай жаваб гана къуьзека ва, къил хкаж хъувуна, куьчеда физвай гъулгъуладай къил акъудиз алахъна ам. Ихътин жаваб хци гуьзлемишнавачир. Адан фикирдай, вичин буба Бачар такъатсуз хъанвай, фикирарни терхеба хъанвай са къуьзек я, гуя бубадин рикIел са затни, са карни аламач. Амма икI тушир...

Бачаран буба Шабан лежбер итим тир. Адахъ къад рипе техил цадай никIер, мал-къара патал векъер ядай уьруьшар, гъатта са шумуд кIерец тарни кваз авай. Вичин вил вичел алай итим тир ам. Галаз-галаз хайи вад велед (пуд хвани къве руш) Наргизаз туна, вич рагъметдиз фенай ам. Бедбахтвилини дуьшуьшдикди. Гамишар квай арабадин хиве ацукъна ратларал вичин никIяй гвенвай цуьлер хкизвай Шабан арабани галаз зурба дагъардиз аватнай. Са гамишни Шабан къутармишиз хъаначир. Бачаран гъа вахтунда цIипуд йис тир. Гила квалин къайгъуяр хендеда хъанвай Наргизанни чIехи хва Бачаран хиве

гъатнай. Цанни цадай дидедини хци санал, векъерни ядай, тамай кIарасарни гъидай, са гафуналди, кIвалин кеспийрин сифтедай са пай, ахпа вири Бачаран хиве гъатнавай. Яц жедай дана гъвечIизамаз чир жеда лагъайвал, ада вичин алакьунар къалурнай. Хъсан буй-бухах, мягкъем сагъламвал, тIарам акунар аваз чIехи хъайи жегъил хуъре виридан гъилерал хъанай, иллаки рушарин майилар адаз гзаф авай. Къилихрал гъалтайла, ам туънт тир, чарадан ягъанат къабулдачир, я вичини чарадакай ягъанат ийидачир, я ажиз ксарин кефинани эцягъиз тадачир.

2

И залзалади ЯркIи магъалдин вири къамат ва инсанрин фикирар дегишарна. Йигинрин хуъре хасаратвал тахъай дараматар лап тIимил амай, чебни лап эхирдай эцигай цIийибур. Бачаран кIвалер, лагъайтIа, яшамиш жедай тегъерда амачир. Шабанан чIехи буба Дадаша эцигнавай и дарамат хуъре вирида виле къачунвай дарамат тир, вучиз лагъайтIа ам хуъруън юкъвал, мискIиндин патав гвай. Идалайни гъейри кIвалерин вилик еке гъаят квай. Хтай мал-къара хъиядай ва секинардай вири мумкинвилер авай и дараматдихъ. Хуъруъз атай мугъман-итим гзафни-гзаф и кIвалелай алахъдай. Гила и бедбахтвилин дуъшуъшдикди хъанвай къван зарар акурла, Бачаран зегъле фенвай. ГъакIни яшарикди ламу жезвай вилерал накъвар акъалтна адан. КIвалерин цлар михъиз хана, гъилер фидай хътин араяр хъанвай, къавуз вегъенвай запагъар, кIвалин чилерал рукварни галаз аватнавай. Адан вилериз аквазвайди мусибатдин шикилар тир. Вич дидедиз хайи ва чIехи хъайи дарамат са легъеда ихътин гъалдиз атун къуъзекан рикIивай эхиз жезвачир.

– Алад, фена атIа мягъледа авай Агъмед галаз хъша, – лагъана бубади пака куънахъ Мирзедиз. – Татана акъваз тавурай, ам заз кIевелай герек я.

Агъмед Бачаралай са тIимил къван яшариз гъвечIи тир. Адан саки вири уьмуър Бакуда нафтадин мяденра акъатнай. Залан кIвалахдин нетижа яз, адан юкъ какур хъанвай. Гъавиляй гъиле гъамиша кIекIец къуниз мажбур тир. ЯтIани Агъмед зирингдиз къекъведай, вилерин хчивал квахънавачир, гъилерани вижевай гуж амай. Жегъил чIавара ам гзаф гужлуди тир лугъудай жемятди. Гъаниз килигна адаз Келче лугъудай лакIабни ганвай. Бакудиз атай гъар са касдиз фу-къафун, ксудай чка гудай ва кIвалах-кеспи жагъурун патал вичелай алакъдай куъмекарни ийидай. Пара мерд кас тир и Агъмед.

КIекIец акIуриз-акIуриз гурарай винелди атай Агъмед акурла, къатканвай Бачар кавалдал ацукъна.

– Яда, им вуч завал хъана чаз Худади гайиди? – Ихътин мусибатар жедани? – са живи кIевиз хъиз рахазва Агъмед, вичин лацу сарар къалуриз. – Бязибурун угърашвилериз ганвай жаза хъиз я заз ибур. Ада Бачаран гъил къуна ва са къадар вахтунда ам юзуриз хъана.

– Хуъуцъган гъваш, – эмирна бубади хциз. – Ваз аквазвачни мугъман атанвайди?

– Хуъуцъган герек туш, бала, са куъсруъ гъваш. – И какур юкъ гваз завай хуъуцъгандал ацукъиз жедач валлагъ, Бачар. – А ваз акур Келче амач. Кеченаз жезва яваш-яваш, – са живи хъверна ада. Мирзедин рикIяй хиял фена: яраб вучиз бубадиз сарар амачтIа? Бес Агъмед халудин сарар вири сагъ я хъи. Гуъгуънай жегъилди къатIайвал, абур акъудиз-хутадай сарар тир. Кеф-гъал сада-садавай жузурдалай къулухъ мад ихтилатар накъан залзаладикай аватна. Хуъре инсанриз хасаратвилер хъанвачир, амма дарматриз зиянар ганвай. ЦIий-

из эцигнавай квалер квачиз амайбурун гзаф цлар ханвай. Ятлани жемятдин вазир еке тир, иллаки квалериз са зиянни таханвайбурун.

– Ажеб инсанар авачни, я къадаш, – рахазва Агъмед, – цийи мягъледа авай Пиреди сенфиз вичин квалерин цларилай, инлай-анлай сувагъар алудна, хъиткъерар гъанвалда.

– Вучиз? Адан квалер цийибур туширни? – мягътел хъана Бачар.

– Цийибур хъурай тун. Ваз Пире тийижир кас яни? Сана къиф къейитла, дуркунар гъадаз кланда. Гъат тавуртла, ам рикл хъиткъинна, къиникъ мумкин я.

– Гила адаз вуч зегъримар кланзава, я Агъмед?

– Вун са къыннини гъавурда авач, къадаш. Дараматриз хъанвай зиянар ахтармишиз меркездай комисса къведа, ахтар къида ва гъа ахтарин бинедаллаз хъанвай зиянрин къадар пул жемятдив вахкун хъийида. Яргъал йисара патарал хъуниз килигна Агъмед ихътин крарин гъавурда авай.

– Акл хъайила, зи квалеризни пул къведа ман? – Бачар суьгъбетчидин чиниз дикъетдивди килигна.

– Чидач ман, чун хътин къеркъешар саймишдатла. Дунья Пире хътин, раб кутаз, риб хукудзавай гъарамзадайринди хъанва, дуст кас. Мад ваз чизва хъи, абуру физвай балкландикай як атлуда.

– Ам вичин буба Пилиман нерин хилляй аватнавайди я, ламраз туьш хъайиди. (и гафар Бачара себ гунин эвезда ишлемишдай). – Пилимни гъакл тушни?

– Емиш вич алай таравай яргъаз аватдач лугъудачни? Пирени гъакл я, сес яваш хъана Агъмедан, сив къукъунна, ва хиялриз фена ам. Ништа квекай фикризавайтла ада и арада.

Агъмед фу-къафун авай ленгер гваз атай Исмиди хиялрикай хукудна. И яшлу дишегъли пакамалай къулухъ авур квалахри амандай вегъенвай: къаварай аватнавай акъунар, запагърин клусар, рукар ада вири михъна, гадади абур дараматдай акъудиз гадарна. Вири хуьруьк зурба гъерекат квай. Ина кардик квачир са касни аквадачир, гъатга аяларни кваз.

Фу-затл тпурдалай къулухъ Бачара лагъана: «Я Агъмед, инжиклу жемир. Фена квалерин къене патариз килиг. Завай къарагъиз тежезвайди мад ваз чизва къван. Ина яшамиш хъун патал са бубат мумкинвал аватла тайинра.

Агъмед къарагъна, гадади ам квалер къалуриз тухвана. Гъи квализ фейитлани, Агъмедаз аквазвайди зегъле тухудай хътин шикалар тир. – Я-я-я-ибур вуч мусибатар я аквазвайбур? – лугъуз, мягътел жезвай ам. – Ибур ацахъ тавуна гъикл амукъна гъа, я Аллагъ! – къил элкъуьрзава ада.

– Ваъ, къадаш Бачар, – лагъана Агъмеда къуьзуьдан патав хтайла, – ина яшамиш хъун гъана амуькрай, са декъикъада ацукъунни хаталу я.

– Бес вучда, я Келче? (а кас вичин лаклабдихъ вердиш хъанвай, амма какатай нивай хъайитлани адаз икл лугъуз жедачир). – Жувавай квачер аклуриз жезмайтла, за са серенжем къабулдай, жезмач. Им ваз чизва. Иданни чларпад къенема-вилеради хва къалурна иесди. – Зи кенефдин къил квахънава, вучдатла чизмач валлагъ, дуст кас, ийир-тийир хъанва.

Гилани, гъамиша хъиз, Агъмеда вичин мердвал къалурна: са декъикъадани чашвиш тахъана, лагъана ада: Яда, вуна жуван риклиз акъван гужар гумир. Бес чун квез я? Ихътин четин къузни куьмек гуз тежедайла, чакай вучзавайди я? Квалер захъ са хуьруьз бес жедайбур авачни. Анра зи вуж яшамиш жезва? Зунни гада, амайбур вири Бакуда ама къван. Имни зи Шагъаз стха жеда, – къилин ишарадалди Мирзе къалурна ада.

Гъакъикъатдани Агъмедахъ галаз санал са гъвечІи хва Шагъ яшамиш жезвай. Амни Мирзедилай пуд йисан гъвечІи тир. Агъмедан паб Шамси рагъметдиз фейила, шегъерлай хтай хвани руш, диде сурун-къулун авуна хъ-фейбур, мад хуъруъз хутун хъувуначир. Гъавиляй Агъмеда гъвечІи хва галаз са гъал къил акъудзавай.

Дустунин гафарин ван хъайила, Бачараз вири дуънья вичиз гайиди хъиз хъанвай, адан рикІикай гар кІвхъзавай. Жечни бес, ихътин, жув кІеве гъатайла, куъмек гудай ксар лап тек-туък жеда. Дуст жув кІеве гъатайла чир жеда, – фикирзавай ада вичин рикІяй.

3

Пуд йикъалай Бачаран кІвалин вилик колхоздин машин атана. Къуни-къ-уншийри, мукъвабуру кІвалин инжинас адаз экъяна, анжах бубайрилай амай зурба тапусар, техил твадай кІатІар квачиз. Абуруз ахътин лазимвал амачир. Тапус ва кІатІар ацІудай къадар техилар гынай къведай, авайди цадай са ник тирла, вични колхозди ганвай яхцІур сотих.

Агъмедан кІвалерин варцел къван машиндивай физ жезвачир, вучиз ла-гъайтІа куъче дар тир. Кабинада Бачар ацукънавай. Исмидивайни Агъмедавай ам анай акъудиз жезвачир. Мирзе мектебда авай. Куъчедай атай Ансараз и кар акуна ва ам гъасятда куъмекдиз атана. Чанда хъсан такъат авай и жегъил итимди (ам Бачаран яргъал мукъвабурукай жезвай) къуъзек мукъаятдаказ кабинадай акъудна ва вичин кІулаз хкажна. Гила Ансара хзан куъч жезвай дараматдихъ камар къачуна.

– СагІ, ламраз туъш хъайиди, а ви гъил хуъх, заз тІарзава гъа, – кІевиз лугъузва Бачара вичин «улакъдиз», тахъайтІа за и гъиле авай кІекІец ви къилелай чІугвада гъа! Лугъумир къван, Ансара кІула авай къуъзуъдан яцІу якІарай жакІумар акъудзавай. – Гигин тІвал зи юрфарал алцумдайла хъсан тирни? Гила жувани эха, – хъуърез-хъуърез, макъам галачиз хкадардай къуъл ийизва Ансара, Бачарни кІулаваз. – Хъсан кар яни масадаз тІарвал гун? Ан-сара вахчузвайди зарафатдин къисас тир. Гъакъикъатдани са къад йис идалай къулухъ яшлу лежбер Бачар, маса лежберарни галаз, яцарин алерарни гваз, колхоздин малариз гудай векъер хкиз, дагъдиз фенай. Им йигинвийриз адет хъанвай кар тир. Гатуз яна гъазурнавай векъер абуру марквара твадай ва ахпа, хъуътІуъз яцІу живер къвайила, хуъруън фермадал хкидай. Дагъда векъер алер-риз экъядайла, Бачара галайбуруз лугъуда: «Килиг, са кІусни тади къачумир, векъер алаз хъиз экъягъа, цІилер хъсандиз чІугу, викІин кІарар, хивецІилар ахтармиша. Рехъ яргъал я, яцарин виликай яхъ, тахъайтІа абуру чин квай чкадай къилел чІугвада. Вирида алерар экъяна куътягъдалди садан яцарни алай чкадилай юзадач». Амма галай къвед-пуд «къамаца» яшлу лежбердин гафар кваз къуначир. Тадиз-тадиз векъер экъяна, цІилерни бегъем тІарамар тавуна, абур, галай юлдашарни туна, рекъе гъатнай. И кардик къил кутурди Ансар тир къван. Бачараз и кар чир хъанвай. Гуъгъуънлай хтана агакъай Ба-чараз ва муъкуъ юлдашриз акуна хъи, МичІи кІамун къекъуъндак Ансаран алерар ярх хъанва, векъерни чкІанва. Векъерин чІехи пай къузадай авахъна лап кІаниз фенва, абур винелди ахкъуд хъийидай мумкинвални авач. Бача-раз лап зурбаз хъел атана. Ихътин вахтара адан чене зурзадай. Эхиз хъанач яшлу лежбердивай: вичин гъиле авай яцар гъалзавай гигин тІвал са пуд-къуд

сеферда Ансаран юрфара тунай ада. Гила, вичин серфе акатайла, жаклумар акъудун Ансара вахчузвай «къисас» тир.

Агъмедан Квалерин дарамат зурбади тир: къуд патахъай элкъвена ягъай раган къванцин къакъан парудин къене авай абур шагъдин дарванзарриз ухшар я. Ам са шумуд Кваликай ибарат я, гъар са Квални гегъенш я, экуъ я; чилериз, къавариз тахта янава, вири Квалерик хунча ракларар ква. Абурни, члулав нафт яна, шабалатдин рангуниз гъанва. Дараматдихъ галай зурба гъаятда еке къурар ава. Ина малар кутлундай чкаяр, абуруз алаф кутадай тлунар, балкланар патал ахурар ава. Амма виридалайни вилик вил акъазвайди зурба тланур я. Лугъунриз килигна, и тланурдиз къанни цлуругуд фу ягъиз жедай. Адан къуд патахъай къуд фур гала. Абур тланурдиз фу ягъзавай дишегълидиз къулай хъун патал метлер тваз акъуднавайбур я. И тланурда са мус ятлани Квалин иесри пуд-къуд бирганд санал чрадалдай. Са гафуналди, килигай гъар са касдиз чир жезва хьи, ихътин дарамат гъар акатай нивай хъайитлани эцигиз жедач.

Квалерин къешенгвал акур Исмини гейран хъана амукънавай, амма, хъсан фикир гайила, адаз акуна хьи, цларихъ фадлай хъурхъ галукуънавач, пиплера хушраканрин мукар ава, пенжеррин кланер руквади къунва. Инрихъ фадлай дишегълидин гъил галукуъ тавунвайди тестикъ жезвай. Гъикл галукуъдай къван, ина яшамиш жезвайбур тек къве кас-бубани хва хъайила.

Залзала хъайи цлуд йикъалай, Агъмеда лагъайвал, меркездай къве касдикай ибарат тир комисса атанай. И цлуд йикъан муддатда хуъре «зиян хъанвай» Квалерин къадарни артух хъанвай. Пиредивай тежриба къачурбур, адалай чешне къачурбур тимил авачир. Абур, атанвай «комиссадин» гуъгъуъна гъатна, Квалба-Квал хуъре къекъвезвай. Гъарда вичин Квалихъ ялиз, чпин ялтавални дасмалчивал къалуриз, крар туъклуъриз алахънавай. Нетижата атанвайбурун жибинарни дулу жезвай. Са цларх хъанваз хъайитла, цал михъиз хана лугъуз, кхъизвай актари чпин кар аквазвай. И кардик къуд хуъруън Советдин председателдин, парткомдин секретардин ва хуъруън вилик-къилик квай маса ксарин эркни квачиз тушир. Нетижата, гуъгъуънай чир хъайивал, Квалин цал михъиз чклэй Сефер ва дарамат ацукъдай гъалда эсиллагъ амачир Бачар хътинбуруз хтайди кепекар хъана, са зиянни тахъайбуру агъзурралди манатар вахчуна. И карди Бачаран риклиз бегъем тади гузвай. – «Гъахъ вар, дуван юх», – тикрардай ада гъар сеферда залзаладикай ихтилат кватайла.

4

Залзалади Къиблепатан Дагъустандин халкъарин уьмуър-яшайиш дибдай дегишарна. Са къадар дагълух хуърер арандиз куъчарна, колхозрин чкадал совхозар тешкилна. Йигинрин хуъруън жемятдиз куъч хъун патал Кайи Къеле тлар алай чка къалурнай. Хуъруън жемят къве терефдиз пай хъана: садбур куъч хъунин терефдарар, муъкуъбурни-тахъунин. Цийи дараматар эцигнавайбур куъч хъуниз акси тир. Са патахъай абур гъахъни тир, вучиз лагъайтла и хуъруъхъ патарив гвай маса хуърерихъ галаз гекъигайла, хъсан вири шартлар авай: тлебиатдин шартлариз килиг тавуна, мус хъайитлани машин хкведай рехъ, там, векъин уърушар, лап мукъвал алай пуд регъв, виликай авахъзавай вацл. Гъа са вахтунда электричество тахъуникди жемят гзаф мумкинвилерикай магърум тир. Идалайни гъейри, райондин вилик-къилик квайбуру халкъдиз «къизилдин дагълар» хиве къазвай, гуя гъукуматди гъакъисуз къве мертебадин, шуъшебенд авай Квалер эцигна, куълегар вахгузва. Ихътин гафарин ванер

жезвай Бачаран рикIи рикI незвай. Нечни бес, я адахъ кIвал амачир, я адахъ кIвал эцигдай такъат авачир, кIвале, вилик экечIна, – и къайгъуяр ийидай кас.

Агъмедан кIвалерин айвандин къиле эцигнавай чуьхвер кIарасдикай устад-вилелди раснавай чарпайдал башкIулар авай месел къатканвай адан рикIяй тефидай хиял жедачир. И чарпайни адаз таниш тир, вучиз лагъайтIа ам иниз, гъеле Агъмедан муькуь миресарни амаз, мукъвал-мукъвал къведай. Адалайни гъейри Бачаран сифте паб Ханагни Агъмедан миресрикай тир. И чарпай расай устIар лап магъир устIар тирди чарпайдин гуьрчегвили тестикъарзавай. Къве къилини руцIугулдал куьткуьннавай нехишралди безетмишнавай, кикерал, лагъайтIа, асландин къилерин шикилар алай, къилерин вини кукIушар элкъвей курумралди безетмишнавай. И имаратдиз, халкъди лугъурвал, килигдай къве вил тир кIанзавайди. Къаткай чкадал Бачар дерин хиялриз фидай ва вичин алатай яргъи уьмуьр, къилел атай крар, акур вакъиаяр тупIалай ийидай. Исятдани адан рикIел Агъмедан ва адан багъри ксарин къадар-къисметар хкъезва. . . .

...1937-йис. Вири уьлкведа хъиз, Йигинрин хуьрени акъваз тийир гъулгъула гъатнава. Кулакар къазвалда, абур суьргуьндиз акъудзавалда, абурун мал-мулк, тулкI авуна, кесибриз пайзавалда лугъуз, инсанрин сивера авайди гъа са куьтягъ тежер ихтилат тир. Гъавурдик квачир Кебер хътин бязибурун умудар лапни екебур тир, куьз лагъайтIа вичин уллу бубайрилай инихъди адаз я цадай члин са чIук, я тумунал цак алай гъайван хъаначир. Вичин уьмуьр масабуруз батраквал ийиз акъатай адан умудар зурбабур тир. Кулаквивай вахчур вири девлетар вичиз гудай хъиз авай адаз. Цийиз арадал атанвай колхоздикни ихътинбурун умудар квай, гуя колхозда вири инсанар виртIедани гъерида яшамиш жеда, виридан игътияжар тамамвилелди къилиз акъатда, садахъни са куьнинни дарвал амукъдач. Хуьре тешкилнавай партиякекадин членри ва я тахъайтIа са бубат гъавурдик квайбуру тухузвай сиясат гъам тир. Гзафбуруз колхоздин макъсад вуч ятIа чидачир. Гъинай чир жедай абуроз, уьмуьр вири авамвиле акъатнавайла?

– Накъ Кирамхуьре къуд кас кулакар къуна хутахнавалда, – лугъузва кимел сив жакъваз-жакъваз атай Лалама. – Чебни гъасятда меркездиз.

– Ништа абуроз гъикъван девлетар авайтIа? – рахана Кебер, – са чекмеяр къванни заз гъатнайтIа вуч хъсан тир?

– Чекмеяр гъана амукърай, къейхва чкал, – къаришмиш хъана ихтилатдик Семед, вичин уьмуьрда Къасумхуьрелай анихъ санизни тефей, амма вичиз вири чидай арифдардай вич къадай ламатI, – ваз анай гъич шаламарни гудач.

– Вучиз гудач къван, чи гъукумат кесибринни етимрин гъукумат я. Гудайди я гъукуматди, анжах мус ва гъикI гудатIа чидач, – лагъана Мизеди, партиякекадин членди. Куьне гъикI фикирзава, а кулакри а девлетар чпин къуватралди кIватIай хъиз авани квез? Гила, колхузар хъайила, девлетарни вириданбур ийиз алахънава чи гъукумат. Дуьз тушни къван?

– Эхъ, эхъ, дуьз я валлагъ, – са шумуд чкадилаь сесер акъатна кимел ацукънавай итимрай. Белки суьгъбетар мадни давам жедай жеди. Анихъай ким галай патахъ къвезвай Габа акурла, вири кис хъана, садаини са келима акъат хъувунач.

Габа хуьре, лугъурвал, са къас фу авай итимрикай я. Зурба девлетар авачтIани, вичин къилелди кIвалахзавай, вичин зегъметдалди яшамиш жезвай кас я ам. Гъамиша са кардин, кеспидин гуьгъуьна жедай адаз ацукъун чидач: я ам цана жеда, я ам тама жеда, я ада шаламар илигда, я канабдикай цIилер

ийида. Са гафуналди, гьерекатда авай инсан я. Кеберар хьтин, кьенинди кье, пакадинди – Аллагь лугьудай кас туш. «Карчи кардихь кьекьведа, – лугьуда халкъдин мисалди, темпел – багьнадихь». Габа кардихь кьекьведай итим я. Гьавиляй адахь са къас фуни ава.

Габа кимел атайла, Мизе кIвачел акьалтна ва ам «ракь акур жин хьиз», сиви чуькьни тавуна, инлай квахьна. Гила кимел алайбур киснавай, садаини куьтI акьатзавачир. И кар Габадини кьатIанвай. Салам гайидалай къулухь атанвайда жузуна: – ГьикI хьана, хуьруьнбур, а жинжи шараг хьтинди фад къарагьна хьи? – кьил Мизе хьфей патахь элкьуьрна ада. – Адак хуькуьрай кас-мас авани?

– Ваь, мирес, – кьаришмиш хьана Гьани, – ада инал гьукуматди кулаквивай тулкI ийизвай шейэр кесибриз гуникай, колхузрин хийирлувиликай лугьузвай. – Им жедай кар яни, мирес? – алава суал гун хьувуна Гьаниди. – Вун чи кьуд хуьруьн Советни хьайиди я. Ваз и крар чир тахьана амукьич.

Гьакьикьатдани Габа Советдин председатель хьанай. Ада халкъдин арада ахлакь хьунин, хуьрерин куьчейра михьивал хьунин, законар чIур тавунин патахьай еке кьайгьударвал чIугвазвай. Са сеферда райондай атай къуллугьчиди адаз, са карни авчиз, туьгьметар авунай. Гьамиша вичин фикирдал алай, къастунал кIеви, лайихлу такабурвал гвай Габадивай атанвайдан гафар эхиз хьаначир. Ада ам вичин «чкадал» ацукьарнай. Са тIимл йикьарилай Габа кIвалахдила алуднай.

– Ам гьукуматдин сиясат я, Гьани, – гьамиша сад жедач. Ана чаз, къара жемятдиз, тийижир затIар гзаф ава. Чи рагьбер Сталина гьикI лагьайтIа, гьакI жеда, – атIай жаваб гана Габади. Бачара гьич са чуькьни ийизвачир. Ада, вичин къарачип кутуна гьазурнавай туьнт пIапIусдай туп-туп гумар акьудиз, рахазвайбурухь дикьетдивди яб акалзавай ва гьар са келимадиз фикир гузвай. Им адан кьетIен хесет тир. Эгер вич рахадайла маса касди манийвал гайитIа, Бачар дили жедай ва ихьтин арада муькуьдан язух тир. Ахьтин чкадал манийвал гайи кас кьведай хьи, амукьдайди анлай квахьун тир.

Кимел атай Гьабиба кьилин ишарадалди салам гана, вич ацукьдай чка жагьурун патал кимел алай чуькьванра вил экьуьрна ва, азад чка жагьун тавурла, фена са кьерехдив кIвачел акьвазна. Гьабиб инсанар алай чкайрал артух рахадайди тушир. Хуьруьн кьене вирида ам савадлу кас яз гьисабзавай, вучиз лагьайтIа адаз са бубат элиф-бейдикай хабар авай, са уьтери урус чIални чидай. Арза-ферзе кхьин патални инсанар адан патав кьведай, неинки хуьруьнбур, гьакIни кьунши хуьруьнбурни. Жемятдин юкьва ада вич агьайнидаказ тухудай ва, адан амалрай аквазвайвал, вичин такабурлувал къалуриз алахьдай. Гьавиляй адаз халкъди БибикI лакIабни ганвай. Эгер хуьруьз патан кас я райондай, я маса хуьрй атайтIа, Гьабиб адал экуьнал элкьведай первана хьиз элкьведай ва гьар жуьредин ивинралди атанвайдан фикир вичел желб ийиз, адаз вичин «савадлувал» къалуриз алахьдай. Ам мукьувай тийижир касди фикир авун мумкин тир: им гьакьикьатдани бегьем кас я. Инални Гьабиб кимел алайбурун ихтилатриз шерик хьанвачир. Ада, чуькьни тийиз, яб акалзавай.

– Вири крар гьакI я-е, гадаяр, – эхирни рахана Бачар, – и колхуз лугьудай затIунин эхир кьил гьикI кьведатIа чидай кас авани? Ам лутувилелди Гьабибаз килигна. – За жувахь авай са жуьт яцарни, къад-яхцIур лапагни, куьтен-муьтенни, ал-арабани колхуздиз вахгана тамам йисалай алатнава, амма анай заз хтай са затIни авач эхир, – мад Гьабибан чиниз килигна Бачар. Адаз Гьабиба

гудай жаваб герек тушир. Аданди, Гъабиба и гафар гьикI аннамишдатIа, ахтармишун тир. – Амай са балкIанни вахце лугъуз гъавалат хъанва мад зал. Бачара глачир уьгъуь яна. Им ада вич авур кардал рази я лагъай чIал тир.

Садаини са гафни акъатзавачир. Им адаз, ам идаз килигиз акъвазнавай. Яргъалди давам хъайи и секинвал Габади къатIна: – Вахгуда ман гъамни, зурба кар туш хьи, – лагъана ада, – жуваз са масад вахчу, – ягъанат квай хъверна, Бачаран чиниз килигна ам.

Бачараз Гъабибан хесетар лап хъсандиз чидай. Ам фитнедин зурба устад тир: лацу затI чулавди, чулав затI лацуди яз успат авун адаз япай чIар акъудунайни тушир. Иллаки авам инсанриз. Хуьре хъайи ва жезвай гъар гьихътин хъайитIани вакъиайрикай малуматар гъиле гъил амаз райондин къилевайбу-рал, я тахъайтIа НКВД-дал агакъарун ада вичин игитвал яз гъисабзавай.

Ихътин агентар хуьре сад тушир, къвед-пуд мад авай: Мизе, Векъеш, КумутI, Гугъар... Вич савадсуз итим тиртIани, Бачараз инсандин къилихрай къил акъуддай, адан фигъил ахтармишдай пай ганвай. Мизе, и аскIан буйдин, амма къекъведайла зиринг итим, гзаф амалдар тир. КIелиз-кхъиз чидачиртIани, адахъ халис пешекар инженердихъ хътин алакьунар авай. КIвал эцигдайла, рехъ кутадайла ва я са маса чIехи кар ийидайла, хуьруьнбур гъадал къадай. Адани, са кIусни энгелвал тавуна, вичин теклифар лугъудай ва гъа теклифар дуьзбурни жедай. Лежбервилин кеспидал адан рикI алачир. Вич такъатсуз гъвечи инсан тирвиляй я жеди, амма амалар гзаф чидай. Халкъди лугъурвал, «шейтIандин тумуниз тIвал ядай» Мизеди. Са бубат къал-макъал акъатдай чкадила ам гъасятда квахъдай ва мад вилериз вич къалур хъийидачир. Я вилериз акур кар-кIвалах къейитIани хивени къадачир.

Агентар мукъвал-мукъвал гуьруьш жезвай ва абуру, Гъабиб къилеваз, хуьре жезвай крар веревирд ийизвай, лазим делилар райондин лазим идарадиз агакъарзавай. КIватI жезвай штабни Векъешан кIвал тир.

5

Векъешан халис тIвар Муминат тир. Адал Векъеш лакIаб акъалтун са вакъиадихъ галаз алакьалу хъанай къван. Ам патан хуьрйай Йигинрин хуьруьз гуьлуьз гъанвай. Юкъван буйдин, лацу якIарин гуьрчег и дишегъли паб-виле гъанвай Магъмудал гзафбуру пехилвал ийизвай. Умун къилихрин ам, халкъди лугъурвал, кеспидални «цIай» тир: цанар цаз хъайитIани, векъер ягъиз хъайитIани, кIвалин кар-кеспидани-виринра ада вичин гъунар къалур-дай. – Бахтавар тушни Магъмуд ихътин паб гъалтнавай? – лугъудай хуьруьн итимри, – паб туш-е, са жинжи гар я. – Бахт я ам Магъмудан. Магъмудни гъакIан явакъан тушир, халис лежберни тир, бажарагълу чубанни. Вичихъ са артух мал-лапаг авачиртIани, ам гъа авай са тIимилрихъ хъсан гелкъведай, абур михъвиле, куькве хуьдай. Эвленмиш хъана цIуд йис алатнавайтIани, Магъмудазни Векъешаз аял-куял хъаначир. И карди абурун къведан рикIеризни хажалат гузвай, амма абуру винел акъудна чпин дерт чарабуруз къалурдачир.

Векъешан къисметдин чарх садлагъана маса патахъ элкъвена. Са экуьнахъ хърак кудай путар атIуз тамуз фейи Магъмуд нянизни хтанач. Югъни мичIи хъана, амма итим хтана ахкъатнач. Теспача акатай Векъеш тадиз мирес Къардашан патав рекъе гъатна ва, гаф-гафунихъ текъвез, Къардашаз хъайи вакъиадикай лагъана.

– Къардаш дах, (яркIари мукъва миресриз «дах» лугъуда, гъурмет авунин лишан яз) – пакамахъ путар атIуз тамуз феи Магъмуд хтана ахкъатнаваче, – къагъур квай сесиналди лугъузва дишегълиди. – ГъинвачтIани, адал са дуьшуьш атанва, тахъайтIа ам тахтана акъвазич.

– Ам гъи патахъ фенатIа чидани ваз? – жузуна Къардаша теспача яз.

– Вини ягъвак фида лагъайди тир ада.

– Фу-яд гвайни адав?

– Фу-яд жечни, я Аллагъ рази хъйи Къардаш дах, – бес за ам гишила тадайни къван. – Ван акъатна шехъна Векъеш. – Амач зи Магъмуд. Заз адан хесетар хъсан чида: феи чкада акъвазай итим туш ам, чарадан кIвале йифни авур туш ада. Адан килел са бела-дуьшуьш атанва, тахъайтIа им жедай кар туш, – мадни кIевиз ван акъатна Векъешай.

Къардашан ийир-тийирни квахъна. Атана йифни хъанва. Виле эцягъай тIубни аквазвач. Вучин-гъикIин? – суалар рикIе аваз, Къардаш кIвале къекъ-везва. Ав ацалтна шехъзавай Векъешан ванци ам генани къапарай акъудзава, кIвалин килфетни гъарма санал къах хъана амукънава, иллаки аялар. Абур Векъешаз язух чIугвадай тегъерда килигзава.

– Шехъмир, са затIни жедач адаз, белки Курукхуъревай вичин дуст Шекиханан патав фенватIа? – хабар къуна Къардаша. Адаз чизвай Вини ягъван вини къилихъ галай Курукхуъре Магъмудаз кIеви дуст авайди.

– Ваъ, Къардаш дах, Шекиханан патав фидайла, ада заз лугъудачирни вич физва лагъана, аниз ам къве гъил юзуриз фидайни? – мад кIеви агъ акъатна дишегълидай. – Амач зи Магъмуд, амач! – метIериз чангар яна ада. Са тIимил чашвиш хъйи Къардаш тади гъалда кIвалай экъечIна, Бачаран кIвал галай патахъ рекъе гъатна. Вар гатанмазни, Бачара ам ахъайна, налугъуди ам варцин къулухъ галай. Бачар гзаф мукъаят кас тир. Вичин уьмуърда адаз такур са алапатни амачир.

– Гъикана, яда Къардаш, вун акъатна хъи? – жузуна иесди каш ягъизвай Къардашавай. – Хъйи кар авани? – Ша, илиф акIвализ, къариди хъсан недайдини ийизва.

– Магъмуд, чи мирес Магъмуд, хтанвач. Экуьнахъ путар атIуз Вини ягъвак феииди хтанвач. Векъеша вичи-вич рекъизва. ГъинавачтIани адал са дуьнуьш атанва, тахъайтIа жедай кар туш. Ам пата акъваздай кас туш, – векъешан гафар тикрар хъийизва Къардаша. – Ваз нафт цадай фонар авай къван?

– Фонар ава, ам гваз финалди тек са вагай вуч жеда? Акъваз! – ял къуна са легъзеда Бачара, – фонар гваз зунни къведа, за къуншияр къарагъарда, жувани куьмекриз эвера. Геж мийир. Фонар Бачара вичи Бакуда кIвалахдай чIавуз гъанай хкайди тир. Гила лазим атай гъар сада ам лигем яз тухудай ва иесди садазни ваъ лугъудачир.

Зур сятдилай мягъледавай итимар вири кIватI хъана, абурун арада шел къаз тежезвай Векъеш ва Къардашан паб Мегъри, мад къвед-пуд дишегълини авай. Абур Вини ягъв галай патахъ рекъе гъатна. Векъин уьруьшар куьтягъ хъайила, там квай къуза башламиш жезва. И къузадин юкъвай гъуз МичIи кIам авахъзава. Тик чинай авахъзавайвилай ада, тамам раг атIана, еке дагъар арадал гъанва. Адаз МичIи кIам лугъунихъни вичин себебар авачиз тушир: къве патахъайни кIамал алгъанвай гигин, шуьмягъ, чIуру кицик, инид тарари инаг михъиз серинарnavай. Ина бязи чкайриз рагъ алай юкъузни ракъинин ишигъ аватдачир.

Са нивай ятлани мад са фонар гъанвай, амма абурукай жезвай куьмек авачир. Ина лап гъа прожекторривайни куьмек жедачир, вучиз лагъайтла йифен мичивилелай гъейри акъалтнавай кул-кусди, цагъамри тамук экечуниз еке манийвал гузвай. Ятлани атанвайбуру вири алахъунар ийизвай: гъарай-эвер къарагъариз, твар къаз Магъмудаз эвериз, абур тамун къерехда ва са бязи чкайрал, тамукни экечиз, квахънавай итим жагъуриз алахънавай. Йифди авур къекъуьнар гъаваянбур хъана, арадал са затлани атанач. Гатфарин эвел къилер тирвилляй гъавани къанвай. Къекъведай къван инсанарни галатнавай, ятлани садни хъфизвачир.

– Садни хъфена кландач, – лагъана Бачара, – квахънавайди са мал туш-итим я. – Ам жагъур тавуна чун хъфейтла, вири хъуьреда чал. Гъикъван галатнаватлани эха.

– Дуьз я, валлагъ, тестикъар хъийизва Бачаран гафар Къардаша, – ван хъайибуру вуч лугъуда? Икъван итимар атана, Магъмуд жагъанач лагъай гафарихъ садни агъадач.

– Белки ам дугъриданни Шекиханал са къил члугъаз фенва жеди, – рахана Кебер, – Куьне ихтияр гайитла, зун Курукхуьруьз Шекиханан патав фида. Белки адав са хабар гва жеди?

– Акъвас садра. Ам месикай къарагърай, – лагъана Къафара, Шекихан фикирда аваз. – Вун адан клвализ месер клватл хъийиз физвайди яни?

Эхирни Кебер Курукхуьруьз ракъурдай меслятдал атана. Югъ ачух жезвай. Агъадихъай хкажж жезвай гатфарин ракъини вичин берекатлу нурад сифте Ярар дагъдин кукушра, ахпа Суван векъин уьруьшра акурна, гуьгъуьнайни михъиз Яркли магъал ишигълаван авуна. Пебиатдив и береда гвайди маса кеф тир. Гатфар тамамвилелди вичин ихтиярда гъатнавачиртлани, вич къезвай-дакай ада муштулухар гузвай, амма хуьруьнбуруз и гуьзелвиликай менфят къачудай ниятар авачир; виридан фикир-хиял квахънавай Магъмудакай, адан къадар-къисметдикай тир. Гъавилляй абур алчуд хъана санал клватл хъанвай, садайни са куьтл акъатзавачир, анжах Векъешан цлугъдин ван акъаззавачир.

– Э-гъе-гъе-гъей! – садлагъана ван акъатна тамун гуьтлугъ жигъир къуна къунши хуьр галай патахъ хкаж жезвай Кеберан. – Иниз ша, ам инава, иниз ша! Виридак юзун акатна. Сад-садалай алатиз, абуру Кеберан ван атай патахъ чукурзава. Гила Векъешахъ касни агакъзамачир: клвачера аруш жезвай цагъам, чинихъ галаукъзавй цуьрцер саймишни тийиз, ада ваклан тегъерда тамун хъутлалдай виниз чабалмишзавай.

Чкадал агакъайла, хуьруьнбуруз акурди мусибатдин шикил тир: къил вацлухъди аваз Магъмудан мейит экли хъанвай. Адан клвачер Курукхуьр галай патахъ гадар хъанвай. Ахъазмай вилер клинтер хъиз къецеп акъатнавай. Ихътин шикилдиз акагай нивай хъайитлани тамашиз хъунни мумкин тушир. Винелай килигайла, аквадай са хер-къацлани авачир, амма ахпа, мейитдин чин кланик авурла, акуна хъи, адан къамай лап са гъуд фидай хътин хъалхъам акъатнава; анай неинки иви, гъакл мефтлерни кваз авахънава.

Агуьзардин гъарай акъатай Векъеша гъуьлуьн мейитдал хкадарна, ам къужахламишна ва ахпа вичин чларар чухъаз башламишна. Ам акур галай муькуь дишегълиярни шавкъуна гъатна, чпи-чеб чилел гъалчиз-вахъуз, са йикъ-шиван туна абуру и тамун юкъвал алай гъвечли тлалал.

Арабадаваз хкай мейит гъа юкъуз хуьруьнбуру сурун-къулун авуна куьтъгъна, са шумуд йикъалай садакъа-нафакъани гана, гъафи-сефи авуна. Магъ-

муд кучукай пака юкъуз атай милицайривай са затІни арадал гъиз хъаначир, тахсиркар жагъурдай ва къадай са делилни авачир, са гафуналди, къейиди «лаш хъана» фенай. Са шумуд йис алатайла, халкъдин арада ванер чкІана, гуя хиперив гвай курумхуьруьнви Садаха тамун къилхъ галай гуьнедай авдарай кварквацІ къван ял ягъиз ацукънавай Магъмудан къама акъуна. И карни субутардай са касни хъаначир.

Вахтуну вири цІалцІамарда лугъудай гафар гъахъ я къван. Са йисалай виниз итимдихъ яс къурдалай къулухъ, Векъеш дегиш хъана. Адан къекъуьнар, рахунар, ивинар виликанбур яз амукънач. Векъешан бедендикни зарлувал акатнавай, ам куьчедай фидайла, эркекри адалай вилер алуддачир. ГъакІни гуьрчегвиликай хъсан пай ганвай ам гила генани къешенг хъанвай сур хендедадиз элкъвенвай. Муьштерияр гзаф хъанатІани, гуьлуьз ам хъфеначир. Вучиз гуьлуьз хъфизвач? – суалдиз ада атІай жаваб гудай: Бес я заз садан дад акурди, абур вири сад я.

Колхоз хъайила, Векъешакай доярка хъанай. Зегъметдихъай адаз кичІедачир: калерихъ гелкъуьн, абуруз вахт-вахтунда алаф кутун, нек ацун-ибур адан гъиляй къенвай крар тир. Гъа са вахтунда михъивални хуьдай ада. Галай муькуь дояркаяр адал пехилни тир, вучиз лагъайтІа фермадин зеведиш Палиша гъамиша Векъеш абуруз чешне яз къалурзавай. Идахъни себебар авчиз тушир: Палиша адаз майилар ийизвай ва, ачухдиз лугъузвачиртІани, гафаралди, амалралди, ишарайралди гъавурда тваз алахъзавай, амма Векъеша адан амалар кваз къазвачир. Са нянихъ калер ацана, нек бидонриз ичІирна, Палишав вахгана хъфиз гъазур хъанвайла, зеведишди лагъана: – А цІару кал начагъ тирди чизвани ваз Муминат? – Адан гъалар пайгар аквазвач заз, пакамахъ са тІимил фад хъиз ша, за къе ветеринардизни лугъуда, а гъайвандиз тІимил галайвал авуна кІанда. Адаз са кІвалах хъайитІа, чаз къведаз и хуьре фу амачирди ваз чир хуьхъ. Адан фикирда авайди колхоздин цІийиз хъанвай председатель Рагъман тирди Векъеша къатІанвай. Рагъманни са затІ тир гъа сиве зур, гъиле тур авайбурукай сад. Совет гъукуматди ганвай ихтиррикай менфят къачуна, ада инсанар чІарчІин цІилинай акъудзавай. Авайвал лагъайтІа, ветеринар гъакІан са тІвар тир, а «къуллугъдал» алайди вичин вири уьмуьр малдарвиле фейи Адиширин тир. Гъакъикъатдани Адишириназ мал-къарадин вири терефрикай хабар авай. Начагъ мал, лапаг ада кІвачел ахкъалдардай. Садра къуншидин цІегъре цІимил къведай тІеквен авачиз хайи бацІидиз ада гамунин кІинтІиналди тІекв акъуднай ва гъадалай къулухъ адал «хирург» лакІаб акъалтнай.

Палиша и гафар Муминатаз лугъудайла, дояркайрин кІвалин бегъем акъал тахъана фер гумай ракІарай Гуьлуьмаз ван хъана ва, са ягъанатдин хуьруьнни авуна, ам, тумунал цІай илисай кац хъиз, катна. Муминатал пехил тирвиляй рикІ къве пад жезвай Гуьлуьмаз йифен ахварни бегъем атанач. Адан фикир гъар гъи жуьреда хъайитІани Муминатан силливал вахчун тир.

Пакамахъ фад Муминат, гъкъикъатдани кефияр авачир цІару кализ килигун патал, фермадал фена. Ина са касни авачир. Зулун геж вахт тирвиляй югъни ахъа хъанвачир. Нафтадин лампадик дояркайрин кІвале амаз цІай кутуна, гъиле писисни къуна, ам фермадин къенез гъахъна, маса малариз фикирни тагана, цІару калин патав агатна. Кал секин тир, гирнагъ ийиз ацукънавай. – Я кас, идаз сифтени-сифтем гана кІанда, – фикирна дояркади, – гъикІ лагъайтІани кефисуз мал я. Ам векъер авай муьхцихъди еремиш хъана. Муьхциз

гъахъна, кутуниз векъер твадайла, къулухъай адал вегъей Палиша дишегъли вичин залан бедендалди къурай векъерал эжяна. Гъасятда ругулдин ригияр хътин спелар адан пѳузаррал илис хъана, гъилер сифтедай тупар хъиз ацѳанвай хурарал, ахпа перемдин хкаж хъанвай ценерин кѳаникай винелди фена. Гъилери дишегълидин зериф бедендин чимивал гъисс ийизвай. Са легъеда ашкъѳазвилини шавкъуна гъатнавай Палиша вич женнетдин юкъни-юкъва авайди хъиз гъиссна. Муминатан шалвардин ферте авай хангаг янавай еб ада регъятдаказ ахъайна ва шалвар кѳавачерихъди шуткъумарна. Гъикъван чабалмишунар дишегълиди авунатѳани, зуртул итимдин кѳаникай адавай хкечѳиз хъанач. Эхирни ам буш хъана. Маса чара амачир....

– Чавш, хайрат, вун ина вуч азар ава? – ван акъатна муъхцин ракѳарилай.
– Ина, маларизни хъана, вазни гудай алаф авани? Им Гуълуъм тир. Ам гъа кар алай берета агакънай. Гѳила вич гъамиша бягъсина аваз хъайи Муминатан туътуъх гъадан гъиле гъатнавѳи. Гъа юкъуз хуър и хабардив ацѳана, Муминатани Палиша къурай векъерал цѳингавар ягъизвай лугъуз. Гъадалай гуъгъуъниз и дишегълидал Векъеш лакѳабни акъалтнай. Гуъгъуънай ам партиядин членвиллизни къабулнай, адаз районда еке гуъърметарни ийиз хъанай, селлини хъанай ам, са гафуналди, – «виридан гъилерални». Вичиз айиб-сана гудайбуруз Векъеша лугъудай: – Жугъун алачир никѳиз малар фѳидай адет я».

6

НКВД-дин «къармахар» авачир са хуърни Яркѳа амачир. Кимел хъайи гъар са ихтилат, хуър хъайи гъар са мярекатдин нетижаар, гъатта аялдай фѳеи са «хатани» кваз райондиз агакъзавай. Чебни сад хъайиди тиртѳа, цѳуд тахъайдѳини акал хъувуна. Анин къуллугъчѳиярни ихътин са галкѳидай багънадал вил алаз акъвазнавай. Бармак гъваш лагъайла, къил атѳана тухудайбуруз гъабурун арадани тѳимил авачир.

Агентар кѳватѳи жезвай штаб Векъешан кѳвал яз хъанвай. Гъабибан буйругъдалди иниз Мизе, Къадим, Балихан ва маса, чеб гъукуматдин сиясатдин са куънинни гъавурда авачир авамарни кѳватѳи жезвай. Абурун кеспи Гъабибанни Мизедин гафарал къул чѳугун тир. Абуруни, иллаки Гъабиба, месѳла акѳи эцигзавай хъи, гуя кулакар халкъдин душманар я, абуру халкъдин «иви хъвана» ва хъвазва. – Чна, – лугъудай ада, – акѳи авуна кѳанда хъи, – а кулакрин девлетар вири халкъдиз пайдайвал. Чавай, къара халкъдивай, вахчудай са затѳни авач.

– Бедиран патахъай куън вири, заз чиз, дуъз гъавурда акъунва, Габадин месѳла, Мизе, жува пака лазим ксарал агакъра, – рахазва Гъабиб. – Килиг гъа, садазни са гафни масабуруз лугъун лазим туш. Чир хъайитѳа, Бачаран хурукай куън хкат тийирди квез чир хъухъ! Хуъруънбуру гъавая лугъузвайди туш: Гъасаран фитнедивай, Бачаран гуълледивай Аллагъди хуърай. И эхиримжи гафар Гъабиба илисна хъиз лагъанай, вучиз лагъайтѳа адаз идалди вичин къастунал кѳевивал къалуриз кѳанзавай.

– Бес а Шихмет, Кѳуни, Гъасар, Бачар? – ван акъатна Мизедай, – гъабурок хуъкуърдачни? – Абуру, тахъайтѳа, Аллагъдин халуд хваяр яни?

– Мизе гъахъ я, – тестикъарзава Векъеша. – Абуру вири Бедиран тумухъанар я, гъадан фал чѳехи хъанвай угърашар я, гъадан (....) акъахна женнетдиз физ кѳанзавай алчахар я. Инал вич ирид итимдай къазвай дишегълидин сивяй лап эдебсуз гафар акъатна, амма садани адан и эдебсузвилиз фѳикир ганачир, вучиз лагъайтѳа ам адетдин кардиз элкъвенвай.

– Вун накъ кимел алай хьи? – суалдалди элкъвена Гъабиб Кеберахъ. – Ваз анал авур вири ихтилатрин ванер хъана къван? – мад суална Гъабиба. – Бачара, вичивай балкІан вахчузва лугъуз, вазир ийизвайни?

– Эхъ, ибур ада авур гафар я, дуст ксар, таб къейидан чина ийиз жеда, Аллагъдин вилик-ваъ, – чинай гъил чІугуна Кебера. Тахъай кардиз шагъидвал авун гунагъ авай кар я. Заз таб чидач.

Гила кар вид я, Векъеш, – буйругъдин тегъерда лагъана Гъабиба. – Пакамахъ артух инсан-минсан кІвачел акъалтдалди Къасумхуъруъз рекъе гъат. Жезмай къван жув масадаз аквадайвал ийимир. Инал Гъабиба сифте Мизедиз гайи тапшуругъ Векъешал гадар хъувунай.

Зулун йифен геж вахт тир. Чиш кваз къвазвай чигеди чилин ламувиле-лай гъейри гъвадикни сейке къеж кутунвай. Гъасаран кІваляй хуъруък фена хквезвай Бачараз Векъешан дакІардай лампадин экв акуна. – ГъинвачтІани и ченгиди мад са «жунгав» къабулнава, – фикир фена Бачаран рикІай. – Килигин кван зун и «бахтавар» вуж ятІа. Ам мискІиндин (гила адакай колхоздин склад хъанвай) патав гвай еке кІуъртІуънихъ чуънуъх хъана. Векъешан мугъманри чеб артух геждалди гуъзлемишиз тунач. Абур са-сад, инихъ-анихъ вил ягъ-из, кІвал тарашна хъфизвай угърияр хъиз, гъарма вичин кІвалихъди уътмиш хъана. Эгер икъван гагъда шаклу тиртІа, гила Бачараз якъин хъана халкъдин «къайгъударар» вужар ятІа, амма вичикай абуруз чІуру фикир авайди адан къилиз атанвачир.

Пака йикъан пакамахъ Бачар фад къарагъна, адаз сенфиз вичиз акур ала-матри къарай гузвачир. РикІик са гъихъгин ятІани гъалаба квай. Гъабибан гуругъди са вуч ятІани къетІ авунвайди ада гъисс ийизвай. Ам ягъалмишни хъанач. Варцяй экъечІай Векъеша, инихъ-анихъ вил акъадарна, хъутІал квай ккІай винелди еримишна. Вичин къаншардиз ам агакъайла, Бачара ягъанат квай ванцелди жузуна: «Вун эквни жедалди гъиниз я, я Векъеш, хъайи кар-затІ авани? – ТахъайтІа текдиз амукъай йифиз ахвар къвезвачни ваз? – Сенфиз кас-мас гъатначни? – алава хъувуна ада, амалдарвилин хъвер авуна.

– Ам ви тумун буржи туш, зун фермадал физвайди я. А жуван нубатсуз рахадай кІах хуъх, тахъайтІа за ам михъиз агалда, вун тамам лал жедайвал, халкъдин иви хъвазвай душман, – вилер экъисна килигна Векъеш Бачараз ва, генани кам къана, вичин рехъ давамарна. Колхоздин ферма хуъруън къилихъ галай. – Мумкин я, – фикирна Бачара, – ам фермадал финни, – акван кили-гин зун ам гъиниз фидатІа. Ам дишегълидин къарадаллаз, адаз таквадайвал, фена. Бачаран фикир дуъзди хъана: Векъеш, гъич фермадив агатни тавуна, Къасумхуър галай патахъ уътмиш хъана.

Гъа йикъан нянрихъ Бачара Гъасаразни Габадиз вичин патав эверна ва накъ вичиз акур агъвалатдикай ва Векъеш Къасумхуъруъз финикай абуруз ихтилатна.

– Килиг, гадаяр, – лагъана ада эхирдай, – БибикиІан кІватІалди квез фур атІузва гъа. – За лагъанач лугъумир. Куъ къилел чІулав цифер кІватІ жезва гъа. Вучиз ятІани ада вич и чІулав цифер къилел кІватІ жезвайбурукай хукуднай.

– Ваз гъинай чида къван? – явашдиз жузуна Габади. – Вун Векъешан дакІар-дихъ галачир къван? Ваз ви вилералди акур кар авани, я тахъайтІа япаралди ван хъанани? Гъасарни адаз вилера еке итиж аваз килигзава.

– Мад зиди квез лугъун я, кар квез кІандайвал ая. Бачар кисна. И секинвал яргъалди давам хъаначир.

– А туляяр чи гуьгъуьна гъатнава жеди. Чав вуч гва къван? Чав гвай затІни авач. АкІ хъайила, зи миресар тир Бедирани Шихмета дуьз карна чпин кьил гъиле вугун тавуна. ГъакІ тушни къван? – килигна Гъасар гагъ садан, гагъ муькуьдан чиниз.

– Абурухъ са къадар лапагар, мал-девлет авай, чахъ вуч ава? Чахъ авай къве фана-лапаг чна колхоздиз вахганва, мад вуч кІанзава а вакІан хвайриз? – жаваб яз рахана Габа.

– Бес чна вуч авун лазим я? – элкъвена Габа Бачарахъ, чина итижвилин лишанар аваз.

– БибикІан кьилиз яд чимна кІанда.

Гила кІвале лал кьейи секинвал гъатнавай. Садајни куьтІ акъатзамачир. Аквар гьаларай, Бачара гъайи теклифдихъай атайбуруз кичІе хъанвай.

7

Бедир, и юкъван буйдин итим, гъаркъуь юрфаралди масабурулай тафаватлу ийиз жедай. Адан са акъван яргъи тушир гъилерин тапасар екебур тир. Пагъливандин къамат адаз ганвачиртІани, беденда лап са балкІандин къван къуват авай. Хуьруьнбуруз адан къуват успат хъайи вакъиа чидай. Аранда вичин лапагрис гъуьндугар туькІуьрдайла, ам къазмадин къавуз вегъедай нацІар атІун патал къубудин къерехдиз фенај къван. Хци гъанефдал нацІар атІуз башламишай Бедирал са ни ятІани тфенгдај яна хер авунвай къабанди гъужумна. Гъиле авай гъанеф кардик кутунвайтІани, къабан адалай алатзамачир, ада вичин гунгар кардик кутунвай. Амма Бедира кичІевал къалурначир, ам, хкадарна, къабандин кІулаз акъахнай ва адан гардан къуна чуькъвез башламишнај. И арада адан гъиле авай гъанеф аватнавай. Маса чара авачир-амукъзавайди къабан эзмишун тир. Фейи Бедир хтун тавуна акур адан юлдашрикај къве кас къубу галај патохъ фенај. Ибуруз акурди аламатдин шикил тир: Бедир санал, къабан санал, каш-касахъ текъвез, сад-садаз килигиз, ацукънавай. Садавайни юяз жезмачир. Бедиран кІвачерин яцІу якІарай иви авахъзавай, ада вичин къвал гъапа къунвай ва гъанай авахъзавай ивиди шалвардин фертни кваз къежирнавай. Къабандин эхир авурдалі гуьгъуьниз хуьруьнбуру Бедир кІула къуна ятахдал хканай.

Вичин буба Регъималај гьалтай са виш лапагдин гуьгъуьна гъатај Бедира абур агъзурдахъ агакъарнай. Вич жегъил итим яз, адаз кагъулвал, темпелвал чидачир. Са шумуд суьруь лапагрин, хвар-балкІанрин рамагдин, аранда авай къишлахрин, дагълара авай јйлахрин сагъиб яз, ам вич гъамиша вичи къунвай чубанрин юкъва жедай. Гъабурухъ галаз санал тІуьнни недай, санал ксунни. Эгер чубанрикај сад къванни къуьнерихъ јпунжи галачиз къекъвейтІа, кІаник лит квачиз ксайтІа, адаз лугъудай: «Ви кьил ахмакъ ятІа, бедендин къванни јзух ша. – Ам хуьх, чан хва, – хвейи чан инсандин хазина я». Вичихъ адахъ хъсан сагъламвал авай, гъавилај, белки, ам гъа вичин лапагар хуьзвай чубанрин юкъва чилел экІянавай литинал, кьилик ламран паланар кутуна, ксудай ва ахътин ахвариз ам фидай хъи, лап гъа јпарал далдамар гатајтІани, ахварикај кватдачир. Амма экуьн јрар јнамазди, Бедир кІвачел акъалтдай. Вичин акъван векъи тушир ванцеди вири ахварай авудна, гъардаз вичин кІвалах буюрмишна, вичин кар башламишдай. КапІ-тІят авун адан рикІелай садрани алатдачир Гила Бедир вичин кІвалај катуниз мажбур хъанвай, вучиз лагъайтІа НКВДдин къуллугъчийрин гъиле кьил вугун-им жуван чандиз жува халис къаст

авун лагъай чІал тир. Инай катна, са маса уьлкведиз финик адан умуд квай. И умудар мадни гзаф артухарзавайбур адахъ галаз тама санал алай камар Дадаш, адан хва Насрулагъ, Эмируллагъ тир. Гьукуматдихъай катнавайбур тамара тІимил авачир, абур гьар хуьрйа сад-вад кими тушир. Гьарда вичин кьилиз чара ийиз алахънавай. Абурун арада са тахсирни квачир, чеб фитнединни гьабаздин кьурбандар хъанвай Эмируллагъ, Ферзи хьтинбурни авай. Бачарни Бедиран дестедик экечІуниз мажбур хъанай. Ам кьаз кІанзавайдакай кьасумхуьруьнви Кьурбанан хва Сидриди хабарнай. Сидри вич хъсан кьуллугъдик квай, вичихъ хъсан танишар авай итим тир. Кьурбанни Бачар кІеви хванахвар тир, гьавилай Сидриди Бачараз тамам гьа вичин бубадиз кьван гьурмет ийидай. Кьурбана Бачараз адалай арза гваз атайди дишегъли тирди лагъанай. Гила Бачар ам Векъеш тирди тамамвилелди инанмиш хъанвай, амма ам «гацумардай» вахт авачир: кьил кьакъудун чарасуз тир.

Гила Бачар икьван гагъда садрани гьалт тавур, садрани акун тавур шартІара яшамиш жезвай. Цавукай яргъан, чиликай мес хъанвай адаз. Са гьадаз ваъ, адахъ галай виридаз. Гена хъсан тир гатун вахт яз. Таму-тара и десте чарабурун незердикай хуьзвай. Недай суьрсетдикай дарвал авачир; гьар юкъуз гьич тахъайтІа садан кІвалай алакъачи кьезвай, гьада лап гьа виридаз бес кьадар суьрсетни гьизвай, михи пек-партални.

Тамунбурун арада гележегдикай мукьвал-мукьвал ихтилатар жезвай. Яшарал гьалтайла, Бедирни Дадаш амайбуралай чІехи тир. Насрулагъни Бачар тамам таяр я лагъайтІани жедай, Эмируллагъ, яшар хъанватІани, аял хьиз аквадай.

– Чи эхир кьил гьикІ жедатІа, я Дадаш ими? – жузуна садра нисинин фу нез ацукънавай береда Бачара. «Ими» ада яшариз чІехивилин гьурмет яз ишлемишнавай гаф яз лагъанвай. – Гьеле гад ама, гьаваяр чимизма, пака акуна-такуна зул алуькда, гуьгьуьналлаз кьуьдни кьведа. Чавай и тамара дурум гуз хьижеда лагъана фикирзавани куьне? – виридахъ элкъвена Бачар гила.

Садаини са гафни акъатнач. Вирида тІуьниз гьерекат ийизвай. Бачарани гьабуралай чешне кьачуна. Ада галаз-галаз пуд кака аладарна, вичин вилик эцигна, ахпа винел тІимил хьиз кьел кІвахиз, акад фахъ галаз нез башламишна. И арада Бедир адаз вилерин кІаникай килигзавай.

– Пуд кака санал нез хьитІа абур гьикІ акъакъарда, Бачар? – Чун кІвале авач гьа, кьенят ая. Ваз аквазвани, за са какадихъ галаз тухдалди фу незва, – лугъузва Бедира фу жакъваз-жакъваз. – Гьуьлел тІур эциг лагъанвайди я бубайри, – элкъвена виридаз килигна ам, абурукай вичиз даях кьаз кІанз, амма адан гафар садани кваз кьуначир. Гьарда вичин «регъуьхъ галай цин» иесвал ийизвай.

Бедиран гафарикай Бачараз тІимил кІамазни хъанвай, амма ада чуькьни авуначир. Чехивилиз авунвай гьурмет тир белки. Бедир хьтинбуру и девлетар гьа икІ кІватІзава гьа, – хиял фена адан рикІяй. АкІ кІватІай девлетдикай вучда? – вичи-вич секинарна Бачара.

Фу тІуьна куьтягъайла, Дадаша «Аль-фатегъа» авуна ва вирида гьилер хкажуналди дуьа кІелна. – Ваз вуч аватІа чидани, Бачар? – элкъвена ам сифте Бачарахъ, ахпа виридахъ, – а на гайи суалди заз кьарай тагуз гзаф вахт я. Пара юкІар-чипІер ягъизва за, гзаф алцумунар ийизва, амма и месэладай кьил акъудиз жезвач. Жуван кІвачи чил кьурдалай кьулухъ чапхунна, кьазанмишна, Дербентда, Кьасумхуьрел туьквенар ахъайна, алвер кьайдадик

кутуна, кве кепек арадал гъана, амма рикI регъятдаказ нез тунач рикIиз регъят тахъайбуру-вири вахчуна. Гила жувакайни халкъдин душман авунва, жувни тамара гъатуниз мажбур авунва кепейугълийри, – Дадашан вилериз накъвар хъиткъинна, ам чилиз килигиз, кисна акъвазна.

– А угърашриз кIвалах тавуна девлетлу жез кIанзава, – къаришмиш хъана суьгъбетдик гила Бедирни. Цаварай аватна са затIни жагъин тийидайди абуроз чизвач. Жува чIугвазвай пIапIрус къванни жува къазанмиш тийидайдаз девлет гъинай атурай, я чан стхаяр?! – хъелни мягътелвал квай сесер акъатна адай. – Чаз абур (адан фикирда девлетар авайди къатIуз хъун четин тушир) гъавая жагъайбур туш гъа. Йифен ахвар, йикъан къарай атIана зегъмет чIугурла, къилик ламран хъалтахрин паланар кутуна ксайла, арадал атанвайбур я. Завай жедачни тахъайтIа Кебешавайни ГъанитIавай хъыз пакамалай няналди кимин кIарас кIуьруьриз.

– Вири гъакI я-е, – мад рахана Бачар. Эхир гъикI хъурай? Тамукай кIвал жедачни? – Ваъ, – вичи жавабни хгун хъува ада. – Гъукуматдин хура акъвазиз, чун гъана амукърай, чун хътин спелар галайбурувайни жедач. Амукъзавайди кве рехъ я: я хъфена властрин гъиле жув туна, жуваз къвезвай жаза къачун, я жауван пелел эцигна яна, жув секинарун.

– Ам Аллагъдин рекъе аси хъун я, – бамиш ван акъатна Бедирай. – Ада чаз рехъ гудач. Ам кисна. Са къадар вахт лал къейи секинвили къачуна. Патавай физвай буванрин ванерни кваз хъсандиз къвезвай. Садани сив ахъайна рахадай жуьрэт ийизвачир. Къезил шагъвардал къугъвазвай пешери и киснавай «межлисдик» са гъихътин ятIани цицивал кутазвай. Эхирни и секинвал Дадаша чIурна.

– Гзаф фикирар авуна за, гзаф юкIар-чипIер яна за, – мад тикрар хъийизва ада, амма са акъалтIай фикир арадал атанач. Гъинихъ вил вегъейтIани, умуд кутадай са чка, кар аквазвач. Эхъ, дуьз лугъузва Бачара, таму – тара пеш вегъедалди санихъ уьтмиш хъун чарасуз я. Яргъал вегъена кIандач. Чун ЦIехуьл муьгъ галай патахъ уьтмиш хъун герек я. Анайни Закаталдиз, Закаталдайни Туьркиядиз. Туьркияда чак къдай кас жедач. Гъелбетда, и рекъериз зурба харжиярни лазим къведа, абур квехъ авачирдини заз малум я. Жуван патай сад-вад манат за куьн патал серф ийида, амма...

– Захъ жуван кепекар ава, – рахана Бедир. Анжах масабуроз куьмек ийиз жедай къванбур ваъ.

– Захъ авай кве кепек кIвалера милицяар къекъвей сифте юкъуз гъабурун гъиле гъатна, – ван акъудна икъван гагъда кисна яб гузвай Эмирулагъа. – Заз маса чара авач: пака зун Къасумхуьруьз фида, и кардин эхир авайди туш. Авурай зи суд-дуван, акъудрай гуьлледиз. Ана сад акъатда: я деве рекъин, я девечи. Эхиримжи гафар ада умудсузвили везиндалди лагъана. Гила мад вири кис хъана.

Тамунбур кIватI хъанвай чка Йигинрин хуьруьн мулкуна виридаз сейли чка я. Инлай авахъзавай Харун булахдин къайи кIал хътин яд, куркурдин ван ацалтна, виняй гъуз МичIи кIам галай патахъ физва. Булахдин винел алгъанвай тарарин хилери инал гъили расай хътин чардах туькIуьрнава, ада гъакIни къайи яд генани къур хъийизва. А яд булахдин патав чилиз метIер яна хъвадай кас бажат жагъида, адан пIуззарар гъа гъиле-гъил аваз хъиткъинна чIукар-чIукар жеда. Гъавилай и булахдин патарив чил-мулк гвай ксари, иллаки чубанри, чпин чантайрин цIилерихъ вечрен кIвачин зикIилдин кIараб

гилигдай. Яд кІан хъайила, гъадай фитІимна хъвадайвал. Инлай ЯркІи патан тамам чІехи пай хуърер капан юкьвал алай хъиз аквада, са тІимл кьван винелди синел экъечІайтІа, аранарни, гъатта Каспий гъуълни кваз ви вилик экІя жеда.

Дагъларихъди фенвай ракъини гатун югъ куътягъ жезвайди малумарзава. Зегъемвал кьвердавай тІимил жезва. Икьван гагъда виняй гъуз тикдаказ аватзавай ракъинин нурад гила са патахъди, кирсдаказ, гуънейрин чинра гъахъзава, гъавиляй абурун чимивилин гъайбатарни квахъзава жеди. Фу тІуъна руфунар динж хъанвай ругулри, гъарда вичивай жедайвал, булахдин патав чІурал ярх хъана, регъятвал къачузва. Къуд пата лал кьена секин я, амма Харун булахдин ванци абур сустарзава.

Садлагъана Насрулагъай гъарай акъатна: – Дах, чи кІвалер кузва! Вири тарпна кІвачел акъалтна. Инлай гуъне патан тепедин кьилел алай Карамхуър лап хъсандиз аквазвай. ЦІуд-цІувад кІвал авай и гъвечІи хуър маса са куънални амайбуралай тафаватлу жедачир, эгер хуъруън кьерехда Дадашан кІвалер авачиртІа. Гъили ягъай раган кьванцикай магъир устІарри эцигнавай и успагъин дарамат хандин кьеледиз ухшар тир: цлара гъар жуъредин нехисар атІанвай кьванер тунвай, къавуз ракъ янавай, дарамат михъиз элкьвена къакъан парудин юкьва авай. Гила и дараматдай туп-туп гумар акъатзава, ам цІай къаунвай къурай векъин маркуниз ухшар я. Вад декъикъани арадай фенач: дарамат михъиз гум галамачир ялаврин тупуниз элкьвена. Тамунбур гила, булахдал алай куългедикай хкечІна, ачух чкадал атанва. Инлай Карамхуър генани хъсандиз аквазва, амма аквазвайди рикІ хъарсатмишдай вакъиа тир; гъар акатай нивай хъайитІани и шикилдиз вил ачухна килигиз жедачир. Инсанди вичин вири уьмуърда зегъмет чІугуна, ялна, кепек кепекдал эцигна кІвал-югъ арадал гъизва, цІай лугъур фелекди ам са шумуд декъикъада тахъай мисалзава. Ина цІун тахсир авачир, ам хатадай къунвачир, ам инсанри чпин гъилералди кутунвай, вични са нин ятІани эмирдалди.

– Пагъ! Къакъан къавук генжедин кьве виш келегъан квайди я гъа! – агъ галай гъарай акъатна Дадашай. – Амай вил акъадай кьван мал завай масанриз акъудиз алакьна, абур акъудиз алакьнач, – метІез чанг яна ада. – Гъайиф, гъайиф зи келегъанар! И чІал чидайтІа... Дадаша гаф куътягънач. Ништа адаз вуч лугъуз кІанзавайтІа. – Канвай и зурба дарамат аквазвач идаз, келегъанрин гъайиф чІугвазва, – хиял фена Бачаран рикІяй. – Мад ништа гъина гъикъван мукар авайди ятІа, – Дадашан чиниз килигна ам. Дадашан сив ахъазвай, вилер ялав алахъна кузвай кІвалерал алай, сивин къвалариз хъемс янавай. Ада къачузвай нефесдин ван патав гвайбуруз къвезвай. Насрулагъ, са вад камунин а патал хъиз чилел ярх хъана, ван акъуд тийиз къуъруъгзавай; ам шезвани, шезвачни кьил акъудун четин тир, адан юрфар къуърнерлай агъуз хъиз къудгазвай. Ам агъузардин къармахра гъатнавайди якъин тир.

И мусибатдин шикилдиз садавайни яргъалди тамашиз хъаначир. Гъарма сад санихъ чара хъана, тамун яцІ квай чкайрихъ фенай. Бачар гъа алай чкадал къах хъана аламай, адан бейнида и жезвай аламатар сакІани ацакъзавачир. – Бедирахъ, Дадашахъ, гъатта Эмирулагъахъни са къадар девлетар ава, – фикирзава ада вичи-вичик, – захъ вуч ава? Авай тумунал цак алай кьве гъайванни за колхуздиз ваханва, амайди са балкІан тушни? Гъамни вахгуда. Чебни кьий, гъамни! – акъалтІай фикир атана адан кьилиз. Валарган Векъешан фитнедихъай кичІе хъана тамара гъатдай вунни итим я лугъузвани на, Бачар? – суал гана ада вичихъай вичиз регъуъ яз.

Югъ акваз-такваз мичІи хъана. Къуд пата лал кьейи секинвал гъатна, амма Харун булахди вичин куркурдин ван атІузвач. Арабир типІре вичин зегъле

тухудай хьтин ванцелди вич и патарив гвайди малумарзава. Экв гвачирвиляй тамунбуру нянин фу югъ аламаз недай. – Рагъ аламаз тІуьна, югъ аламаз ксун хъсан я, – лугъудай Бедира мукъвал-мукъвал. Гила ругулар, кІанерик гъарда вичин кІурт ва я тахъайтІа жував гвай литинин пад экІяна, ферикъат хъанвай. Садлагъана са акъван яргъаз тушиз жанавурдин «къувдиз» ухшар ван акъатна, амма ам лап явашдиз, чилин кІаникай къведай тегъерда къвезвай. Вирида япар хкажна, гъарма сад вич алай чкадал ацукъна, кбилер гъарнихъ элкъуьриз, яб гуз башламишна. Ван мад тикрар хъхъана, гила лап мукъувай хъиз. Бачар тарпна кІвачел акъалтна, ада вичини гъа тегъердин ван акъудна ва ван къвезвай патахъ дигана. Са вад декъикъани арадай фенач, Бачар са жегъл итимни галаз хтана акъатна. Ам Бачаран миресдин хва Заграг тир. Ада тамунбуруз недай суьрсет гъанвай. Суьрсетдизни итимри акъван фикир гузвачир: вирида хуьруьн-кІвалин хабарар жузазвай, амма арачидивай абуруз цІийи са хабарни жагъаначир. Белки ам Заграган жегълвиляй тир жеди, адакай хуьре, районда кбиле физвай вакъиайриз фикир гудай хьтин итим хъанвачир. Халкъди лугъурвал, адан «чІар пад къенемай».

Заграг хъфиз гъазур хъана, ада явашдиз хъиз, масабуруз таквадайвал, Бачаран къвала къуьнт эцяна ва кбилин ишарадалди вичихъ галаз атана кІанзавайди къалурна. Пендивай яргъаз къакъатайла, Заграг акъваз хъана ва ада къуьнтелай къуна Бачарни акъвазарна.

– Ханаг бахди ваз лагъай гафар ава-е, Бачар ими, – яваш ван акъатна жегълдай.

– Вуч лугъузвай ада? – жузуна Бачара.

– Ада вун тамара хъайиди бес я, – лугъузвай. Лап къе гъа и захъ галаз хъша лугъузвай. Аялрини вун гынава лугъуз хурук кутунвалда. Сиве тІеквен авай къванда вун гел галачиз квахънава лугъузва, садбуру, гъатта, вун яна къенвалда, масбуру къуна властри тухванвалда лугъуз ванер акъуднава. Ахпа мад ада лугъузвай хъи, гуя накъ куь гъаятдиз колхоздин пирсидатил Рагъман атанвай. Ада лугъузвалдай: – Бачаран тама вуч ава? Ам кІвенкІвечи колхозчи я, гъи карда хъайитІани ам чешнелу я, къуй хтурай ам. Чехибурухъ галаз зун рахада, балкІанни гъелелиг адав тадайвал ийида чна. Адан патахъай за жаваб гуда, са кичІевални тавурай.

Бачара Заграган гафарихъ кисна лап дикъетдивди яб акална. Ам, мегъуьн таран пун хъиз, санихъни ян тагуз, са чкадиз килигиз акъвазнавай. Агъзур хиял физвай адан рикІяй: Рагъмананбур тапарар яз хъайитІа вучда, амалдалди заз «фур атІузватІа» вучда, къуна тухвайтІа кІвале авай куьсуьтІрин гъал гъикІ хъурай. Аялриз «куьсуьтІар» лугъунихъни вичин сеbeb авй: Бачаран папа, Ханага, галаз-галаз муьжуьд руш ханвай, эркек велед авачир.

Вун инал акъваз, мирес, («мирес» ада илисна хъиз лагъанай, им вичин патай авай гъурмет къалурун тир) зун исятда хуькведа, – лагъана Бачара Заграгаз ва вич зиринг камаралди пен галай патахъ фена.

Теспача кваз хтай Бачар акурла, юлдашар мягътел хъана. Ада тадиз чилел алай вичин кІуртуниз гъил авуна, ам къуьнерихъ галчукна, ина-ана вил экъуьриз башламишна.

– Зун хъфизва, дуст ксар, – элкъвена Бачар вичихъ галайбурухъ, – завай мад ина эхиз жедач. Им уьмуьр туш, гуьникъаравал я. ИкІ жедалди лап гъа дустагъдани хъсан я. Чакай хайи Ватандин тахай веледар авунва. Заз акІ кІандач. Турай чпи зун дустагъда, акъудрай гуьлледиз, – адан туьтуьниз шел атана. Мада са гафни лугъун тавуна, Бачар хуьр галай патахъ цІуьдгъуьнна.

Йикъар къвез алатзавай. Бачар кІвалаяй текбир экъечІзавай. ЭкъечІай дуъшуъшрани гьалтай бязи хуъруънбур адаз терсеба килигзавай. Къушкъун теклиф патал жузун-качунун ийидайбурни тІмил тушир, амма Бачара а крар кваз къазвачир, вучиз лагъайтІа адан рикІе хъайиди ана хуърай лугъудай къаст гьатнавай.

Са пакамахъ жемьтдик юзун акатна. Къе нянихъ хуъруън жемьтдин собрани жезва лугъудай хабар виридал агакънавай. КІвалахдилай хквезвай инсанар хуъруън къерехда авай Рачабан ратІрал кІватІ жезвай. Яру парча вегъена гъазурнавай столдихъ пуд кас: Рагъман ва мад къве милица ацукънавай. Милицайрикай сад чин атІугъай, гъаркъуъ къуънер авай, яру чинал еке нер алай итим тир. Муъкуъди юкъван буйдин, гуърчег ақунар авай жегъил тир. Абур къведни, куътІни акъуд тийиз, кІватІ жезвай жемьтдиз килигзавай.

Собрание колхоздин председатель Рагъмана ачухарна ва вичи тухузни башламишна. Рагъман къакъан буйдин, расу чІарчІин, вили вилер авай жегъил итим я. Адаз гъакъикъатдани пагъливандин буй ганва. Адан юрфарал, белки, тамам са юкІ ала жеди. Севрен тапасар хъгин гъилерин далу патарал расу чІар ала, и гъилера авай гужунин къадар садазни чидач, амма са кар якъин я: а гъуд галукъай инсандин кІарабар шаксуз гъарнихъ чикІида. Абурун тухумдиз хуъруънбуру акъулдилай гуж гзаф авайбур лугъудай. Им, аквар гьаларай, сивик пад квачир са фукъиранди гъикІ кІантІани хуърай лагъана авур гаф тир. Рагъманан буба Усамни зурба къуват авай итим ялдай. Са сеферда ада вичин гъаятда капІ ийизвайла, купІунин виликай гъаятдиз атанвай лам фида къван. Хъел агай Усамана, капІни чІурна, ламран руфунин кІаникай гъилер кутуна, хкажна ам жугъунилай а патаз гадарналдай. Къилихрал гьалтайла, Рагъман секин, дугъри кас тир, ада вичикай садан кефини хадачир, гьатга аялдин дердиникайни хабар къадай ада.

Собранидал алай месэла кулакринди тир. Райондай атанвай чинер алайбурув кулакар яз гъисабзавайбурун сиягъ гвай. Яру чин алайда, са-садан тІвар къаз, жемьт сиягъдихъ галаз танишарзава ва Рагъманавай, хуъруън активдин членривай вуж вуч кас ятІа хабар къазва, ахпа вичин вилик квай дафтарда са вуч ятІани кхъизва. Са шумудан тІвар къурдалай гуъгъуъниз Бачарал нубат атана. ТІвар къурла, Бачар кІвачел къарагъна.

– Вун флан кас (инал чинер алайда Бачаран бубадин тІвар къуна) хва Бачар яни? – жузуна ада вилералди тІеквенар акъуддай тегъерда итимдин чиниз килигиз.

– Эхъ, ам зун я, – зурзун квай сесиналди жаваб гана Бачара, чилиз килигиз.

– Вуч кас я ам? – элкъвена яру чин алайди Рагъманахъ, – вуч авайди я адан хамуна? И арада Векъеша са вуч ятІани лугъуз кІанз сив ачухна, амма Рагъманан терс килигунни ам лал авуна. Адай куътІни акъатнач.

– Бачар кІвенкІвечи колхозчи я, юлдаш уполномочений, лап колхоздин дестек я. Колхоз тешкил жедайла, сифтени-сифте гъаник къил кутурбурукай сад гъам я. Вичиз авай мал-лапагни, чилин мулкни, ал-арабани ада гъич са шандакъни тавуна колхоздин къисдиз вахганва. Чавай адак са тахсирн кутаз жедач, – викІегъдаказ жаваб гана Рагъмана.

Гъабиб и арада алай чкадал ргаз акъвазнавай. И кар Бачара хъсан къатІанвай ва ам Гъабибаз кІанелай винелди килигзавай. Килигунни ахъгинди тир хъи,

налугъуди, ада рикІяй лугъузва: – Вуна инал ван-сес акъуд, кьейи хва Бибики, за ви дуван аквада. Вун фейи падни за чирдач.

Яру чин алайда Бачаран тІварцІелай цІар чІугуна. Бачаран рикІикай гар кІвахъна. Адаз вич гъиниз ийидатІа чизмачир. Адаз исятда фена, Рагъман кІула къуна, «кавахдал» хкадардай къуъл ийидай ният авай.

Пакад юкъуз хуъруъз милицаяр авай машин атана. Ам хуъруън юкъвал, мискІиндин вилик, акъвазарна. Бачаран айвандикай а машин ва атанвайбур лап гъа капан юкъвал алай хъиз аквазвай. Милицаяр хуъруън а пата авай мягледиз фена ва гъанай са шумуд кас вилик кутуна гваз хтана. Милицайрикай са къвед лап агъайнидаказ, фурс гваз къекъвезва, налугъуди, чпи са зурба викІегъвал ийизва. Ара-ара физ гъиле авай винтовкадин жидаяр юрфариз сух жедайвал беденра акІурзава. Хуъруън жемат вири къаварал, айванрик экъечІнава; аялри, са куъникайни къайгъу авачир бейниванри, тухузвайбурун гуъгъуналлаз физ-физ, атІай-атІай камар къачузва. Бачар и «мярекатдиз» вичин айвандилай килигзава ва рикІяй абурун язухар чІугвазва.

Ингъе, мискІиндин ккІайвинелди къве милицадин вилик кваз, гъилерни далудал алаз, Габа къвезва. Машиндин патав агакъиз са тІимил мензил амаз адан вилер айвандикай килигзавай Бачара акъуна.

– Па-а-а-гъ!!! – чІун галай гъарай акъатна Габадай, къве метІизни чангар яна ада. – Вуна лагъайвал хъана хъи! Ирид кас хуъруънбур акъадарай машин вилерикай квахъна. Гъа йифиз Векъешан кІвале еке межлис хъаналдай.

Тамунбурувай ана яргъалди давам гуз хъаначир. Хуъруънбур къуна тухвай са вад-цІуд йикъалай гъабурни къунай, анжах са Насрулагъ гъиле гъатначир, ам гел галачиз квахънай. Ам гъинихъ фенатІа садан къилни акъатначир. Бачараз мад «вилиз гум фида» лугъудай касни хъхъаначир, ятІани ада вичин игътият квадарзавачир, вучиз лагъайтІа Бибикиар хътин хаинар ксанвачир, абур йиф-югъ, ниэда авай тулаяр хъиз, геле къекъвезвай. Гъавилай гъатта ксуз месик фейилани, ам ширин ахвариз физвачир.

Йиф юкъварилай алатнавай. Бачар ксанвай кІвалин дакІардал ккІал алукъна. Тадиз шалвар гъалсна, кІвалин иес, тфенгни къачуна, дакІардив агатна, анай касни аквазвачир, анжах кІваливай са къвед-пуд камунин мензилда пІапІрусдин цІай аквазвай.

– Вуж я, яда? – яваш сесиналди хабар къуна Бачара, тфенг вини кІвачиз чІугваз-чІугваз.

– Зун я, ви дуст СутІ я (Бачара Насрулагъаз СутІ лугъудай), – гъакІ явашдиз жавабни гана атанвайда. Бачара ам кІвализ гъана. Ханага фу-къафун вилик эцигай ругулар суъгъбетрик экечІна. Гъикъван Бачар ам гъина аватІа чириз алахънатІани, Насрулагъа лагъаначир.

– На багъишламиша, дуст кас, – лагъана ада, ви гуъгъуъна тулаяр авайди заз лап хъсан чизва, я фад, я геж абуру вун гигида, гъавилай зун авай чкадикай на затІни ийидач. Чна гуъруъшмиш хъун патал са чка хкъягъин, гъанал гуъруъшмиш жен. ГъакІ чаз хатасуз жеда. Бачара разивал ганай. Ханага са багъламадик фу, ниси, шур ва кІвале авай маса къафунар кутуна, гъабурни гваз гъеле мичІизмаз Насрулагъ хъфена. Идалай гуъгъуънизни, меслят хъайивал, абурун гуъруъшар мадни хъанай.

Са юкъуз Бачараз НКВД-дай эверна. Къасумхуъруъз фейи ам НКВД-дин идарадиз гъахъна. РакІарал алай милицадиз вич вуж ятІа лагъай ам гъасятда началникдин кабинетдиз тухвана. Ина столдихъ юкъван яшарин, хъсан абу-

рар алай итим ацукънавай. Бачар гъахъайла, ам къарагъна, атанвайдан гъил къуна, жузун-качун авуна. Гъатта аяларни кваз жузнай ада. «Зи хемирганда гъикъван гъур аватла, гъамни чизва идаз», – хиял фена Бачаран рикляй. Кабинетдин иесди атанвайдаз ацукъун теклифна.

– Ваз Карамхуьруьнви Насрулагъ чидай кас яни? – хъуьтуьл сесиналди хабар къуна офицерди. Чуьнуьхуникай файда авачирди Бачараз чизвай.

– Эхъ, чидай кас я, – акъалтлай жаваб гана Бачара.

– Куьн тамара санал хъанай къван? – мад суал гузва къуьнерал чинер алайда. – Хъайивал вири ахъая, Бачар. Бачара вири вичиз акурвал ахъайна.

– Дуьз лугъузва на. Вун таб квачир виклегъ итим тирди на тестикъарна. Гила завай вахъ далу акална, ваз ихтибарлувал авуртла, заз чиз, жеда.

– Лагъ, жанаби! – виклегвал къалуриз алахъна атанвайди.

– Жанаби-ваъ, – векъи сес акъатна начальникдай. – Жанабийрин девирар амайди туш, абур турфандин хураваз фена. – Гражданин начальник лагъ. – Советрин гьукуматди вун хътин акъуллу, виклегъ итмрал гъамиша ихтибар ийизва, – давамарна ада, – квекай даяхар къазва. Гила за вазни са хъсан ташуругъ гуда: клантла ам чилик хъурай, клантла цаварал лув ганваз хъурай, гъина клантлани хъурай ам, Насрулагъ, я чан аламаз вич, чан аламачтла, адан къил гъида на иниз. Гъавурда акъунани? – са тлимил къван туьнт рахазва гила начальник. Килиг, Бачар, ви силис гъелелиг вахтуналди агалнавайди я. Чир хъухъ, ам мус клан хъайитлани, чавай къарагъариз хъижедайди я. Эгер и кваллах на къилиз акъуд тавуртла, – ви... – члулунихъ галай тапанчидиз гъил авуна ада ва къалурдай туб са шумуд сеферда яракъдин «шайтандихъ» галкурдай тегъерда къалурна, ам кис хъана.

Бачараз маса чара амачир. Гила адан рикляй са шумуд хиял физвай: вучин? Гъиклин? Эгер Насрулагъ абурун гъиле туртла, зун гъихътин, дустни ваъ, итим хъуй? Бес зи намус гъинава? Бес зани гъада тгур фу квардани? Адан бейнидай физвай суалрин сан-гъисаб авачир. Начальникни, ада гудай жавабдалвил алаз, вилералди адай тгеквенар акъудиз, акъвазнавай.

– Бес за ам гъикл жагъурда, адан къил за квелди атгуда? – рахана Бачар, – зав са затли гвачир? – Зун суьгъурчи туш къван вири аквадай, вири жуваз табий ийидай? Къуру гъилералди ахътин къегъалар къаз жедайди туш, гражданин неченик. Яракъ гвачиз, завай са затли хиве къаз жедач.

– Ваз квалле са яракъни амачни? – туьнт хъана «члехиди». Ваз къве хилен ружа авай эхир.

– Ам исятдани ава, ам анжах сивяй ацурдай «даяндулдурум» я, ам гваз гъатта къуьрен гъурчезни фин гунагъ я, члехиди. – Я акъатда, я акъатдач ам. Насрулагъ хътин къачагъдин гуьгъуьна гъатдай итимдиз хъсан «тум» кланда, члехиди. Заз чида адан тфегдин хурукай тветли хкат тийирди. Бачар кис хъана. Начальникди кабинетда пипляй-пиплез са шумуд кам къачуна ва ахпа са низ ятлани эверна.

– Идав, – Бачар къалурна ада къилин ишарадалди, – къул члугваз туна, – са винтовкани са тапанчи гице. – Килиг гъа, яракъар квадарайтла, техквер чкадиз акъудда за вун. Гъавурда акъунани? Гъар киш юкъуз вун иниз зи патав къведа ва авунвай кваллахдикай заз доклад ийида на.

– Ам алакьдай кар яни, я члехиди, анай иниз лап бегъем рехъ ава. Зунни калхуздин кваллахал фена кланзава, пирсидатилди вуч лугъуда? – вичин наразивал къалуриз алахъна Бачар, амма адан гаф начальникди юкъвалай къатина:

– Ваг чна балкІан гъавая тунвайди туш, а председателдив зун рахада, абур ви буржияр туш, жуваз лагъайвал ая! – туьнт жезва ам.

Хуьруьн патавай авахъзавай кІамун хиве авай зурба хъархъу тар Бачаранни Насрулагъан пен хъанвай. И таран пуна авай гъвечІи хъалхъамда лацу кварк-вацІ къван эцигун-им гуьруьш хъуниз эверунин лишан тир, гъавиляй Бачар таран патав фенвай ва къванни ада хъалхъамда тунай. Пака йифиз абур инал атана. Бачара НКВД-дин начальникди вичиз ганвай тапшуруьдикай Насрулагъаз галай-галайвал суьгъбет авуна.

– Ма, атІутІ зи къил, – гардан виликна Насрулагъа, – абуру атІудалди ам на атІун заз регъят я. Абурув за ам къейитІани атІуз тадач. Бачарак таквадай хъуьруьн акатна. – «Къейила ваз ам атІуникай гъич хабарни жедач, къейхва СутІ», – хиял фена адан рикІяй. Чпин дил-агъзи куьтягъна, дустар чара хъ-хъана.

Начальникди лагъайвал, Бачар гъар кишдиз, вични йифиз, Къасумхуьруьз физвай. Гъар фейила, начальникди ам лап деринрай диндирмишзавай, гъатта бязи вахтара кичІеярни гузвай, амма Бачар вичин гафунал акъвазнавай: «Заз ам жагъизвач». И финар-хутунар, диндирмишунар гила адаз шит хъанвай, амма вуч серенжем къабулдатІа, адан бейнида гъатзавачир. Къве гъилни са къил хъанвай Бачаран. Эхирни нубатдин киш юкъуз ада и кардал эхир эцигун къетІна. Вичив гвай яракъарни гъаз, начальникдин кабинетдиз гъахъай адаз акуна хъи, ина къацу парча вегъенвай столдихъ еке чинер алай сад ацукънава. Начальник, пІапІрусдай туп-туп гумар акъудиз, инай-аниз, анай-иниз къекъ-везва. Бачар акунмазни, начальникди ацукънавайдаз урус чІалал са вуч ятІани лагъана, ам Бачараз кІанелай винелди лап дикъетдивди килигна, налгъуди, ада вилералди атанвайдан бедендай тІеквенар акъудзава.

– ГъикІ хъана, на яракъар хкана хъи? – хъел кваз рахана начальник, жагъ-аначни ам ваз?

– Ваъ, гражданин неченик, жагъанач. Ништа ам гъи гургусдиз аватнаватІа, гъи цаварал чІугун хъувунватІа, гъи чилерик хъфенватІа, – вичизни хъел атан-вайди хъиз къалурзава Бачара. – Зун къекъуьн тавур, тефей чка амач. Заз ам жагъизвач. Ада столдал алай кантІ чукІул къачуна, пад атІанвай халидилай алагъна, алатай са кІус дилида хъиз, свин къваларай яд авахъиз, еке кІасар ягъиз, тІуьна. – Зун жуван папан чина уьзуькъара хъанва, неченик. Вун йифди чара папарин гуьгъуьна гъатнава лугъуз, заз кІвале югъ амач. Им уьмуьр хъанач, валлагъ. Начальникди Бачаран гафар меркездай атанвай чІехидаз таржума авуна. Ам мад сеферда кІанелай винелди Бачараз килигна, къил элкъуьриз, тІ-тІ-тІ-авуна ада ва ахпа са вуч ятІани начальникдиз лагъана.

– А яракъар инал эцигна, зи вилерикай квахъ, даюс, – гъарайна чІехида. – Ви кам мад инра заз такурай! Бачараз кІанзавайди гъа им тир. Ам, гуьлле галукъай вак хъиз. кабинетдай акъатна. Къецел ири марф къвазвай. Вацран эквер тирвиляй артух мичІизвачир. Бачара балкІандин пурарин смутІулдихъ галай япунжи галудна, вичин къуьнерихъ вегъена, адан цІилерни гардандал кутІунна. Пурариз хкаж хъайила, ада япунжидин ценер балкІандин хъал-чахрихъди ахъайна. Гила ада вичин кІулалай дагъ алатай хъиз гъисс авунвай. Къарбуд тарарив агакъайла, Бачараз вичин къулухъ къвезвай балкІанрин кІвачерин ванер атана. Гъакъикъатдани къулухъай къве атлу къвезвай. Абуру агакъарна ва Бачаран балкІандин вилик пад къуна.

– Вун Йигинрин хуьрйяй тир Бачар яни! – векъи ванцелди хабар къуна сада.

– Эхъ, ам зун я, – секиндиз жаваб гана Бачара, рикле са тIмил къван кичIни аваз. «Яраб ибур а угъраш неченикди ракъурнавайбур ятIа?» – хиял фена адан рикIяй. Абурай вуч хъайитIани акъатда гъа.

– ГъикI хъана Насрулагъан кIвалахар? Эхир эцигначни абуру? – мад рахана векъи сес авайди.

– Зал алай крар за вири дуъз авунва, амайбур заз чидач. Зун мад чпиз къ-алур хъийимир лагъанай неченикди.

– Ваз Насрулагъан патай еке саламарни я, зурба чухсагъулни. Герек хъайитIа, вичи вун жагъурда лугъузвай ада. Атлуйри чпин балкIанар гъа атай патяхъ элкъуър хъувуна, абурук тIвал къ хъувуна. Бачараз абуру чеб ву жар ятIа ва гъинай ятIа хабар къадай мажални ганачир...

9

Гурарай винелди хкаж жезвай Агъмедан асадин ванери Бачар хиялрикай уяхарна. Ам, эрчIи гъилин къуънт месе акIурна, кIвалин иес хквезвай патяхъ элкъвена. Агъмед гъа вичиз хас тир муькIуъвилелди гурарай хкаж жезвай. Вини къилел акъалтайла, ада гъилевай аса цлавай винелди акъвазарна, вич аста камаралди Бачаран патав агатна.

– Ваз нисинин хийирар хъурай, яда, ксудай къван галатзавачни вун? – гъил яргъи ийизва Агъмеда къуъзекал хъуърез-хъуърез. – Валлагъ, къе лап инсандин гуьгъуъл вини дережадиз хкаждай хътин гъава ава.

– Гъава ава лагъана вучда къван, Агъмед, адакай менфят къачуз жезмачирла? – галачир уьгъуь яна Бачара. – Чан сагъ тир чIавуз хъуьтIуьн саврухни рагъ алай югъ хъиз гъисс ийидай. Гида... Жувавай тежезмай йикъан юкъ аватуй. Хуьре-кIвале вуч хабарар ава?

– Гуз жедай хътин са хабар авач. Жемятдин чIехи пай куьч хъуник хев квайбур хъанва. Пакамалй кимел алайди гъа куьч хъунин даллай я. Ваз а Пиредин чинин кIевивал акуна кIанда. Гъихътин хъайитIани уду-будуйралди жемят рекъелай алудиз алахънава а ярамаз. Лугъунриз килигна, ада са зиянни тахъанвай кIвалериз ирид виш манат пул вахчунвалда. Вич ам тукIуртIани куьч жедач, вучиз лагъайтIа ина адан гъиле хъсан кIвалах ава, гъилиз мажиб къвезва, а Кайи Къеледа адав ихътин кефер чIугваз тадайди туш гъа. И кар адаз вичин гъилел алай вад тIуб хъиз чизва, якъадаш.

– И куьч хъунин патяхъай ви фикир гъихътинди я, Агъмед. Гъикъван лагъайтIани ви уьмуьрдин чIехи пайни патарал акъатнава. ИкI халкъар кIваливай-хуьруьвай авуникай гъукуматди вуч хкудзаватIа яраб? – Бачар Агъмедан чиниз килигна.

– За ваз вуч лугъун, якъадаш, лугъунриз килигайла, им хъсан кар яз аквазва, вучиз лагъайтIа медениятдин шартIар артух жеда, инсанриз яшамиш жез регъят хъун мумкин я. Электрик токдал кIвалахзавай кIвалин инжинас акъудзава гъукуматди. Са телевизор лугъудай ишикIдин аламатар вуч я? Дуьньядин и къиле авайдини, а къиле авайдини ваз ви вилик квайди хъиз адай аквазва. Гида холодильникарни акъуднава. Адан гъайбатар масабур я. Вичини къачунва лугъуз хабарнавай Нисреда (Нисред Агъмедан Бакуда яшамиш жезвай хва я).

– Ам вуч затI я? – жузуна къуъзека вилера лап аквадай итиж аваз.

– Ам недай суьрсет гъамиша къана хуьдай шкаф я, дуст кас, – адан къене эцигай цини мурк къада. Чавай исятда жуван килфет патал са лапаг тукIваз жезвач, ам къве йикъалай буьтIруькламиш жезва. Чара авчиз вергеринни

хъчарин арайра тваз, са утери хуъзва, а холодилникда ам вацра хвейитлани жезва. Гатун чими къуз къве хупл къайи яд хъун квяй я ваз? – хъуърезва Агъмед. Идалайни гъейри «Зардиянда» уъзуьмлухар кутазва лугъузвай Тегъидин хва Рамазана. Ам агроном тирди ваз чизва къван. Гила къвезвай ислен йикъалай инай Кайи Къеледиз машиндаваз рабучияр тухудайвал ялда, уъзуьмра кваллах авун патал.

– Ам къиле фидай кар яни, яда?

– Вучиз къиле фидач къван? Гъукуматдиз ам гъич япай члар акъудунайни туш. Машинарни ацланва, бензинни бул я.

– Хуьрерин жемьатар вири фейила, и ерийрин гьалар гъикл хъуй? Мал-къара хуьн хъийидачни? Малдарвилини агъарам гъинай къведа? Ана инсанриз кудай кларас жагъидани? Хъвадай ядни авачир харапла я гъа Кайи Къеле, – сес яваш хъана Бачаран.

– А крарай чи къил акъатдач, дуст кас, – капл ийидай вахт хъанва. Агъмед квалачел акъалтна, ам квалин ахъазвай ракларихъди уьтмиш хъана.

Бачар мадни дерин хиялрик акатна: вири куьч жезва, вирида Кайи Къеле-дилаи чилер къазва, вирида гъукуматди гузвай пулдин къайгъударвал ийизва. Бес за вуч авурай са куьникни акакъ тийизвай? Гада къванни ракъурна кланда са агъавурда авайдахъ галаз, – эхирни са мэслятдал атана ам ва вичи вичин риклиз теселли гана ада.

– Ва алейкумасалам, чан хваяр, – салам къуна къуъзуьда салам гана гура-рай винелди хкакъ хъайи Мирзедизни Шагъаз. Куьтягъ хъанани куьн къенин тарсар? Вуч хабар ава куь мектебра? Ибур ада гъикл клантлани хъуй лагъана къазвай хабарар тир. Гъакъикъатда, лагъайтла, адан рикле авайди са тлал тир: куьч хъун, цийи дарамат эцигун.

Агъмедан хва Шагъни Мирзе къвед къве стха хъиз яшамиш жезвай: са дидеди, Исмиди, чрай фу, авур хуьрек незвай, санал тарсариз гъазурвал аква-звай, мал-жамалдизни санал килгъазвай. Абурун арада лап гъа хайи стхайрин арада къван гъуьрмет-хатур авай. Къвед-пуд классдин вилик хъуниз килигна Мирзеди Шагъаз тарсарай куьмекарни гузвай.

– Квез фу-затл туьна, атла чи мирес Азетаз зи патав эвера, – элкъвена Бачар вичин хъичъ. – Эгер исятда квалев авачтла, нянрихъ хъиз атурай, амма татана акъваз тавурай. Татана акъваз тийирди Бачараз вичизни чизвай, вучиз лагъай-тла ам миресрикай виридалайни чехиди тир, гъавилай адан хатур садани хадачир. Идалайни гъейри вирида адан туьнт къилихдикайни вил къядай.

Фейи гадади вич акъван яргъалди гуьзлемишиз тунач, са зур сятинлай ам хтана акъатна, амма ада гайи хабарди Бачаран риклиз са секинвални гана-чир. Мирзеди хабар гайивал, Азет гъеле пакамахъ фад Кайи Къеледал вичиз квал эцигдай чил къаз фенвай. – Адан квалер гила мукъвара эцигайбур я хъи, – вичизни хабар авачиз акъатна къуьзекан сивай. – Ада мад квалерикай вучзаватла? – Няналди хтайтла, вичи ам ракъурда лугъузвай Сани суса, – алава хъувуна гадади мад. – Няналди, няналди. . . . – Пузаррикай рахазва Бачар. – Заз ам исятда герекзава эхир.

Пакад югъ Бачара Азетал вил алаз акъудна. Гила-мад ам къведа лугъуз, вичи-вич секинарзава ада. И арада адаз югъни фад няни хъана кланзава, амма Азет атун мурад я адан. Фикирдиз атай са кар къилиз акъат тавуртла, Бачаран рикл пад жедай. Ихътин дуьшуьшра ам вичи-вич чилерал гьалчизни гъазур тир, амма гъикл хъайитлани кар къилиз акъудин. Бачараз миресар, мукъва-къи-

лияр гзаф ава, ятлани адан къад Изетал акъвазнава. Идахъни вичин себебар авачиз тушир: Изет гаф-кар чидай, фасагъат мез авай, вич савадлу кас я. Ада гафаралди инсан ифирай мум хъиз хъуьтуьларда ва вичин къаст къилизни акъудда. Са гафуналди, ам халис девирдин итим я, итимдин и патакай фена, а патакай хкатда ам.

Пака экуяхъ фад Азет атана акъатна. Бачарани Агъмеда пакаман нагъар ийизвай, Мирзени Шагъ гъеле месикайни къарагънавачир. Исмиди атанвай мугъмандиз стул ва ахпа чай гъана. Чай хъваз-хъваз, жузун-качузунни хъана ибурун арада. Бачара къасухдай чуькъни ийизвачир, ада Азета вуч лугъудатла ахтармишзавай.

– Ваз зун герекзава лугъузвай хъи, Бачар дах, чи кIвалевайда, – лагъ ви мурад вуч ятла, – виКегъвилелди рахазва Азет. – Зун гъазур я.

– За ваз вуч лугъун, мирес. Мад ваз аквазва хъи, зун гъи къал атанватла. КIвал захъ амач. Ам эхцигдай такъатар захъ авач. Куьмекарни гъакI я. Са бубат жувагай жезмайтла, за жуван багъри ерияр гадардацир (и арада адан вилериз накъвар хъитIкъинна). Фагъум-фикир авурла, зун гъа Кайи Къеледал куьч хъуниз мажбур жезва. Пехъ ацукъуй вичел, ам чка туш. Вад юкъуз гъана хъана хтай хуьруьнбур вири къиздирмадикди рекъидай. Вагай зи тIалабун сад я: и гада, Мирзе, галаз райондиз фена, лазим тир документар туькIуьрна, чун куьч жезвайбурун сиягъдик кутун. А крар гъикI ийидатла ваз лап хъсан чиди.

– Мирзедин шумуд йис я? ЦIемуьжуьд хъанвани? – суал акъатна Азетан сивяй.

– Ваъ, цIемуьжуьд хъанвач. Са йис ама, къведай йисан сентябрдин кIуьдаз цIемуьжуьд йис тамам жезва адан, – рахана инал суфрадилай къапар вахчузвай Исми. Хъсан зигъин авай и дишегълидиз. И хуьре гъи аял мус ханатла чидай адаз.

Азетаз са вуч ятлани лугъуз кIанзавай, амма акъваз хъана. Ада гъасятда къатлана хъи, цIемуьжуьд йис жедалди жегъилриз я пулдин такъатар ахъайдач, я чил гудач лагъайтла, Бачараз хъел къведа, ахпа ам секинарун четин кар я.

– Мад къе гежни хъанва, зунни накъ мичIи хайила хтайди я, вични яхдиз, пака экуьнахъ фида ман чун. Чара авачир кардиз вуч ийин? – Азет къуьзудан чиниз килигна. Ада вичин гафар Бачара гъикI къабулнатла ахтармишзавай. Чина наразивилин лишанар авайтлани, Бачара чуькънач. Къил юзурунин лшандалди ада вич рази тирди къалурзавай.

Райондиз фена хтай Мирзени Азет гурарай винелди хкаж хъанмазди Къуьзека къатлана: кар туькIвенач. Азета галай-галайвал вири Бачараз ахъайна. – Мад ваз чизва хъи, Бачар ими, зун кар туькIуьдалди акъваз тийирди, вири «яракъар» кардик кутуна за, амма къачуз хъанач вакIан хваяр. Москвадай ахтармишунардайбур къвезвалда чпиз, гъавиляй кичIе ялда.

– Москва чпин... пIузаррикай са вуч ятлани лагъана бубади. – Чубандиз кIан хъайила, къунакайни ниси хкудиз жеда, – мисал ава, чан хваяр. Вучда, жуван тIем акакъзавач. Абурухъ инсаф авач. Зун са къуллугъчи яз кIандай, акван чпи гудачиртла, – уьгъуь яна Бачара.

– Дуьз я, ба, – рахана Мирзе. Бухгалтер Тажиран руш Бажихалум чи классда авайди я, ам залай са къве вацран гъвечIидини я. Чпин дахди вичин тIварцIихъ пулни, чилни къачунва лугъузвай ада. Абурун дахни пенсионер я къван, – суалдин къайдада килигна жегъил Азетан чиниз.

– Бес вуна и кардикай заз Къасумхуьре амаз вучиз лагъаначир? – хъел атана гила миресдиз, – за и кар абурун чинал гъалчдай хъи.

– Ништа, зи фикирда ам хъанач.

– Къайгъу туш, пака ваъ, муькуь юкъуз зун мад гъаналди (адан фикирда Кайи Къеле авай) фидайди я, Аллагъди гайитIа, – са папитка хыйида за, – лагъана Азета гъил яргъи авуна Бачарал, вич къарагъзавайди къалурна.

– Ваз минетрай, чан мирес, са зегъмет чIугун хъия, – ви гъурмет за квадрат. Са хъсанвал ваз зани хыйида, – акъатна къуьзекай гурарай эвичIавай Азетан гуьгъуьниз. – Вагай адаз вуч хъсанвал хъижеда, я къуьзуь къантIа? – хиял фена ахпа адан рикIай ва са вижевай галачир хъверни авуна ада.

Гъикъван къуьруькар Азета авунатIани, арадал затIни атанач. – Бес флан касдин рушан кIвачихъ вучиз пулни, чилни ганва? – суалдиз а кIвалахар гъилевай къуллугъчиди жаваб ганай: а рушан буба Тажир Ватандин дяведин иштиракчи я, гъавилай. Мад Азетахъ лугъур са гафни амуькначир.

Гила Бачаран умудар михъиз атIанвай. ГъакIни ахвар текъевез, хиялар ийиз акъудзавай йифер, абур куьруь тиртIани, къуьзека са гуж-беладалди акъудзавай. Халкъди лугъурвал, къве гъилни са къил хъанвай и касдин кенефдин къил михъиз квахънавай. Вичин уьмуьрда садрани вичиз рикIин дарвал къалур тавур, гъмиша вичиз кIандайвал яшамиш хъайи ам гила ацукъдай са муг амачиз амуькнавай. Адаз вири хуьр, жемят вичел хъуьрезвай хъиз авай, гъавилай ада бязи вахтара, вичин рикI ажиз хъайи чIавара, хъилер я вичин къаридал, я хцел рекъидай. Ихътин дуьшуьшра адан хурук акъвазун хаталу тир.

Бачар и залан фикиррик кваз са шумуд югъ алатна. СакIани адаз вичин рикIе гъатнавай фикир къилиз акъуддай са рехъ жагъизвачир. Инсан акъахзавай гурадин кIарари авур биши ванери къуьзуь кас ахварин хиялрикай кудна. Вилер ачухай Бачараз акурди гъилик чIулав портфелни кваз вичин къаншардиз къевезвай Талиб тир.

– Ассаламалейкум, буба, – субай эрчIи гъил хкажна виликди къевезва Талиб, и тIарам ақунар авай юкъван буйдин жегъил итим. Адан вили вилери гъамиша къетIен нур гудай, къалин рацIамар, лагъайтIа, къежирна гъил алтадай хъиз, дуьз акъвазна жедай. Юкъ са тIимил ацукъай хътин нери адан чинин успагъивал са тIимил квадарзавай, амма вич лацу якIаринди тирвилай и гъвечIи нукъсан садани къатIидачир.

– Ваалейкумасалам, чан хва, – алай чкадилай юзана Бачар ва вичелди яргъи авунвай гъил къуна ада. – АтIа стул къачуна, инал ацукъ, Талиб. Абур къведни жузун-качузунра гъатна ва ахпа, са энгелвални тавуна, къуьзека вичин «ацIанвай буьвел» авадарна.

– Гъавилай зун хтунни авунва, ба, – шаддиз рахазва Талиб. – Зун Кайи Къеледал хтана са шумуд югъ я. ЦIийиз хъанвай совхозда заз кIвалахни хъанва, чилни къачунва за ва куьч жезвайбурун сиягъдани зи тIвар гъатнава. И кIвалахар вири куьтягъ жедалди, са нетижа арадал къведалди завай хуьруьз хкъез хъайиди туш. КIвалер чкIайдакай, куьн Агъмед халудин кIвалериз экъечIнавайдакай заз хабар авай. КIвалахдин гъилай заз къил чухвадай мажал авач, валлагъ, ба. Бачаран рикIикай гар кIвахъна, адаз вич цаварай физвайди хъиз авай. Жечни бес, икъван гагъда рикIе акIанвай тIал акъатнава, рикIиз регъят хъанва, квахънавай умудар чкадал хтанва.

Талиб Бачаран хайи хва туш. Талибан буба Бачаран лап мукъва мирес тир. Бедендин сагъламсузвал сеbeb яз, ам дяведиз тухваначир, амма михъиз къерехни авуначир. Хасавюртда танкариз акси хандакIар атIуз тухванай ам. Инани яргъалди дурум гуз хъаначир: анай хтай цIувад йикъалай, къуд аял Исмидиз аманат яз туна, агъа дуьньядиз фенай ам.

Талиба республикадин меркезда хуьруьн майишатдин илимдинни-ах-тамишунрин институтда къуллугъчи яз кIвалахзавай, гъавилай Бачараз ам кеспидикай магърум жез кичIезвай.

Папарикай ихтилат кватайла, Бачара лугъудай: – «А рекъий заз Аллагъди бахт гана. Заз хъайи папарикай зи чина садни акъвазнач, абур гъамиша зи къуллугъда хъана, гъавилай зал къени чан алама».

Адан сифте папан тIвар Ханаг тир. Ам Аллагъди гуьрчегвилини жигъетдай лап еке пай ганвай дишегъли тир. Къакъан буйди, тIунутI хътин элкъвей лацу чини, вили вилери хуьруьн жегъилар вири адал ашукъ авунвай. Адан къекъ-уьнрикни, масабуралай тафаватлу яз, са гъихътин ятIани къетIенвал квай. Ам къекъведайла, целай сирнавзавай уьрдег хъиз аквадай. Ихътин тамам рушан ихтилат са жегъилдивайни жезвачир, вучиз лагъайтIа адан стха Гъасарахъай кичIе тир. Гъасар, лагъайтIа, вични тIарам буй-бухах авай тамам гада тир, амма хесетар адан туьнт тир, гъавилай адан къил садани къадачир ва са бязибуру адахъай вилни къядай.

Бачара вичин майилар Ханагаз авайди адал агакъарнавай. Абурун арачи Бачаран вах Сайиба хъанвай, ада стхади лагъай гафар вири, са дегишвални авачиз, Ханагал агакъарзавай, амма руш сакIани чалав къевезвачир, къве кIвач са чапатIа туна акъвазнавай ам. Чизвай гаф сад тир: зун адаз тай туш. Вучиз, куьн патахъай ятIа лугъудачир. Дидедини гада хурук кутунвай. Эхирни Бачара и кардал эхир эцигун къетIна. Ада рушан гъар са кам ахтармишиз башламишна, гъинихъ фейитIани ам гададин гуьзчивилик квай, амма агатиз ва рахаз Бачаравай жезвачир, вучиз лагъайтIа къал акъатун мумкин тир. И кар Гъасараз чир хъайитIа, ана жериди масад тир: къве сев са магъардиз аватай мисл жезвай. ЯтIани ашкъидин гъиссери къилел къачуна. Хъайиди ана жеда лагъана, Бачар са нянихъ Ханаг булахдилай хкъезвай рекъин гирведал фена.

– Ам вун яни заз текъевезвайди? – садлагъана рушан вилик экъечIна ам. – Себеб вуч я? Бачара рушал тфенг туькIуьрна. – ХъайитIа вун заз жеда, тахъайтIа садазни. Ханагай са гафни акъатзавачир, адак куьлуь зурзун акатнавай, вилер чилиз килигзавай. Агъзур хиял фена рушан рикIяй и са гъвечIи легъзеда. Адаз Бачаран хесет чизвай, вучиз лагъайтIа хуьре адакай гаф-чIал акъатнавай, гъавилай кичIени хъана Ханагаз.

– КIан заз вун дуьньядилайни ийизва, амма ви амалар заз хуш туш эхир, – зурзазвай сес акъатна рушай.

– Зи амалар дуьзарда за, вуна анжах ваь лугъумир, – рикIикай гар кIвахъна Бачаран. Мад яргъалди инал акъвазун лазим амачир, идаз-адаз акун мумкин тир. Идани вири хуьр ацIурдай, ахпа жегъилрикай виридаз жакъвадай кендирагъ жедай, гъавилай гадади кам къана.

Кефияр къумбар яз куьчедай хтай хва акурла, Наргизаз пара шад хъана. Ам, чина амалдарвилини хъвер аваз, адаз килигиз акъвазна ва хуьурез-хуьурез хабар къуна: – «Мубаракрай, хва, крар туькIуьзвай хътинди я хъи. Гъар са кар Аллагъди вилик кутурай. Вуч жаваб жагъана ваз рушавай?» Гъакъикъатдани дидеди гада гъинихъ физватIа ахтармишна кван. АтIа магълаедиз финикди ада шак авунай: Ханаган вилик фенва.

– Вири крар дуьз жеда, де. КIанзавайди рушак лишан кутун я, – хуьурезва Бачарни. Наргиз цавук хукIуна, халкъди лугъурвал, адан кIвач япувай физвай, адаз вич эцигдай, акъваздай чка жагъизвачир. Жечни бес, хуьре авай квайни-квай гуьрчег руш хчин свас жезва гъа.

Мехьерин силис яргъал вегьеначир. Рушан ихтилат ийиз феи илчияр Гьасара цавариз акъудна. – Вучтин Бачар?! Ни ганва ихтияр? Завай ни хабар къуна? – ам дилид хъиз кIвале къекъезва. Я дидедин, я бубадин гафариз ада са ябни гузвач. Гьасаран амалрай аквазвайвал, ам Бачараз акси я. Абурун арада са вуч ятIани хъанва. Вуч? И кардай садан къилни акъатзавач. Гуьгъуьнай чир хъайивал, са магъара къве севрез дар хъанвай, гъардаз вичикай хуьре фу пайдаиди хъана кIанзавай. Миресар, мукъва-къилияр гзаф гъавалат хъана, эхирни Гьасар чIалал атана. Вични шартIуналди – Ханаг Бачараз, Сайиба-Гьасараз. Рушар рекъе гудай адает ЯркIа фадлай ава, гилани гъакI хъана.

Ханага Бачараз муьжуьд руш хана, эркек велед хъаначир. И карди Бачаран кефи ханвай, ятIани ада папан чиниз яр къведай гаф лугъудачир, амма къене патай ада вичи-вич незвай, адан умуд дуьньядикай атIанвай. Нянихъ кIвализ хтайла, къулан пуна муьжуьд фите акун са акъван хъсан кар тушир. Аллагъди гайидахъай санизни катиз жедач, – фикирдай Бачара, гележегдик умудар кутац.

Вири крар Аллагъдин гъиле ава, – лугъурвал, Ханаг ден-беден начагъ хъанай. Тек са цIувад къан къене ам цIрана куьтягъ хъанай. И карди Бачаран гъакIни агъуз тир кефияр генани пузмишнай, амма ада вичин и чIуру гьалар садазни я винел патай, я къене патай къалурначир, ам гъамиша вичиз хас тир лайихлувилелди къекъуьнни авунай, рахунни. Садлагъана ЯркIа акъатай тIегъуьн лугъудай залумди хуьруьн жемьтдин арада, чIехи-гъвечIи лугъун тавуна, инсанарин чанариз къастар авунвай. ЦIудралди чIехибур ва гъакъван гъвечIибурни агъа дуьньядиз хъфенай а чIавуз. Са вичин кIвалай ругуд кас: пабни вад аял са йисан муддатда сурарик кутунай ада, Бачара. Винелай кIубандиз аквазвайтIани, Бачара кIул ганвай, адавай виликан къекъуьнар ийиз жезмачир.

10

Давам жезвай дяведин мусбатгар галукъ тавур инсанар тек-бир амай хуьре-ра. Эркекар амачиз хъун себеб яз, майишатдин вири кIвалахар дишегълийрин хивез аватнавай. Цанар цадай малар амачирвиляй дишегълийри никIериз перер язавай, тумар цазвай, гвенар гуьзвай, югарар гатаз техилар хкудзавай. Хъайи са гъапа авай техилни пландай гьукуматдиз вахгана кIанзавай, гъавиляй инсанар гзаф дарда гъатнавай. Кашакди телеф хъайибурун къадар къвердавай гзаф жезвай. Хъчарин чIиргъиндал алахдай са тупIари къур гъуьр авачир. ЧIехибуру чпин къил са уьтери акъудни ийидай, амма аялривай гъар акатай вуч хъайитIани незни жедачир, тIуьртIа-иливаризни.

Исмидин кенефдин къил миьхиз квахънавай. КIвале авай шейэр кура-кура маса гана куьтягъ жезвай. Эхирни ам са къас фахъ къекъез къекъерагвал авуниз мажбур хъана. ГъвечIи къвед чIехи къведал тапшурмишна, ам хуьряй фена. Са пуд йикъалай тапрак ацIай суьрсет гваз хтай дидедин вилериз акурди мусибатдин шикил тир: виридалайни гъвечIи Агъмеда ксай чкадал чан ганвай, къуд йис хъанвай Сефиятай зайиф ванцелди «Жагъанани, я диде»? – келимаяр тир акъат хъувурди. Ам дидедин къужагда куьтягъ хъанай. Кесиб дишегълидиз дуьнья миьхиз чIулав хъанай. Мад идалай еке мусибат жедани дидедиз?! Идалай зурба зулум авани ам патал?!

Аялар кучукай цIуд йикъалай ам амай къве аялни галаз хуьряй экъечIнай. – Цав къван чкадал чилни ала. Белки Аллагъдин регъимдик акатин чун, – фикирзавай дишегълиди. Къекъвена гъайи фан къасарикай амайбур чантадиз вегьена абур рекъе гъатнай. Са шумуд йикъалай Исми Белиждин ракъун

рекийн вокзалдал акъатна. Инал адал къунши хуърый тир Жамалдин лугъур итим гьалтна, ам яргъал тир мукъва-къилийрикай жезвай.

– Ам вуч я, буба, ви шешелда авайди? – бейхабардиз жузуна Ашуради яшлу итимдивай.

– Ваз вуч кІанзава, бубадин? – мердвилелди жаваб гана Жамалдина.

– Фу, – къведан сивяйни сад хъиз акъатна аялрин сиверай.

Гъикъван регъуь хъанатІани, аялри гайи жавабдихъай Исмиди куьтІни авуначир, вучиз лагъайтІа каша гъайи мусибатар адан рикІелай фенвачир.

«Гишин хъайила, къил атІана, руфуна тур» – лугъузва къван халкъдин мисалди. Итимдин пІузаррик са живи хъвер акатна. Ада вичин кІвачерив агудна къунвай вещьмешок виликди гъана, жибиндай ништІер чукІул акъудна, ам са гъилел аламай кІанчІал туб галкІурна къуна, ахъайна. Ахпа ада вещьмешокдай чІулав гъуьруьн буханка фу акъудна ва мукъуфдивди ам юкъвалай къатІна, Ашурадив вугана. Талиба лекъре хъиз фал хкадарна, амма дидеди ам акъвазарна. Ада Жамалдинавай къачур ништІердралди фу къве патал пайна, аялрив гъардав са кІус вугана.

– Чухсагъул, Жамалдин халу, – вун пара сагърай, – гафар акъатна адан сивяй регъуьз-кичІез. – Вун гъинай гъиниз? Инриз акъатнава хъи? – алава хъувуна дишегълиди.

– Зун фронтдай хкъезвайди я, комиссоватна зун, – артух гъяз авачиз жаваб гана Жамалдина, вичин къуд тІуб галамачир чапла гъил виликди авуна. Анжах гила Исмиди и кар къатІана, гила ада итимдал алай аскервилин парталдизни фикир гана. Жамалдина хуърерин гъал-агъвалдикай, инсанрин яшайишдикай акъваз тийиз хабарар къазвай. Адаз вири и крар лап итижлу тир.

– Вун аяларни галаз иниз акъатна хъи, Исми? – суал гана ада. – Итим гъинава? Ам дяведиз фенайни? Исмиди, вилерал накъвар алаз, вичин къилел атай мусибатрикай Жамалдиназ суьгъбет ийизвай арада абурун патав къакъан буйдин, къил михъиз рехи хъанвай итим атана. Вучиз ятІани адан спелар михъиз рехи хъанвачир. Адан къилел «сталинский» лугъудай еке пІипІ галай шапка алай, аскервилин китель, галифе шалвар бедендал туькІвена ацукънавай, кІвачерални руквади къунвай хахул чекмеяр алай. Бедендив хъсан къунвайтІани, парталдихъ михъивал авачир. Абурук фадлай дишегълидин гъил хкІун тавунвайди регъятдаказ къатІуз жезвай. Вичин яшар пудкъанни цІудалай алатнавайтІани, и кас жегъил аквазвай. Адан чинин кІалубар кутугайбур тир, тІимил экъис хъанвай хъуькъвен къилерин ярувили, са живи хкис хъана акъвазнавай нери адал генани абур гъизвай.

– Квез саламалейкум, гъуьрметлубур, – ахцегъ нугъват гваз рахана ам, сифте Жамалдиназ, ахпа Исмидизни аялриз килигиз. – Квевай са кар хабар къуртІа жедани?

– Зи тІвар Эмиржан я, – гъил яргъи авуна ада Жамалдинал. Зун фронтдиз суьрсет гъазурзавай куьмекчи майишатдин управляющий я. А майишат инлай Баку галай патяхъ са пуд километрдин мензилда ава, цІийиз ахъайнава ам, гъавилый фялеяр бес жезвач. Зун абурухъ къекъез атанвайди и вокзалдал. Са къадар вахт и дишегълидиз килигиз акъвазна зун, регъуьла эгечІ тежез. Эхирни жуьрэт авуна атайди я куь патав. Ам мад Жамалдиназ килигна ихтияр тІалабдай саягъда, налугъуди, и дишегъли адан паб, вах, руш я. Адаз гъинай чидай къван ам Жамалдиназ вуж жезвайтІа?

Жамалдин гъасятда Исмидиз жаваб гуьзлемишзавай тегъерда килигна. Исмидай гаф акъатзавачир. ГъикІ жаваб гудай къван и бейниван дишегълиди, эгер ам Къасумхуьрелай анихъ икъван гагъда атанвайди сад лагъай сефер

тирла. Ахьтинбуруз халкъдин арада «пад такур кърех» лугъуда. И са гъвечи геренда арадал атай секивал Эмиржана вичи къатІна.

– Чи майишатдихъ пис шартІар авач, – лугъузва ада Исмидихъ элкъвена. – Чна салан майвар: картуф, чичек, келем, афни, бадамжан цазва ва гъабурукай бязибур цикни кутазва челегра. Чи рабучияр тамам фронтавикрив гекъигнава, гъавилай йикъа чехидаз вад виш грамм, аялриз пуд виш грамм фуни гузва. Вични вахт-вахтунда. Фан тІвар кърла, аялрин итижлувал артух хъанай. И кар абурун вилерай аквазвай.

– На вуч лугъуда, я Жамалдин халу? – яваздиз жузуна Исмиди, регъуьз-кичІез.

– Валлагъ, авайвал лагъайтІа, заз а шартІар пис аквазвач, халудин. Маса чара авач къван. Сад ава кІанивал, садни жеривал. Гъалариз килигайла, вагай аялар кІвачел акъалдариз жедай хъиз аквазва заз.

– Зун рази я, – элкъвена Исми Эмиржанахъ. – Анжах таб яз тахъуй гъа. Гъакъикъатда ада рикІай гзаф шадвал ийизвай. ГъикІ ятІани аялар кашакай хуьдай са живи мумкинвал хъанвай.

Жамалдиназ сагърай лагъана, Исми аяларни галаз Эмиржанахъ галаз рекъе гъатна. Са къадар мензилдиз фидалди абур киснавай. Дишегълидин рикІай тефизвай хиял авачир: ихътинбурал ихтибар авуна, зун физва, пака са пис-ликвал гъана беябур авуртІа вучда, им вуч кас ятІа низ чида, адан фигъилдай нин къил акъатуй? Секинвал Эмиржана гайи суалди къатІна:

– Ви итим фронтда авни, халудин?

– Ваъ, ам кечмиш хъанва. Зегъметдин фронтда хъана, гъанай азарлу яз хтана, кечмиш хъана, – тестикъар хъувуна Исмиди.

– Вун гъи райондай я?

– Къасумхуьруьн.

– Чида заз, чида. Хъсан ерияр я куьбур. Мублагъ чуьллер, тамар ава квехъ, дагъларни гала.

– Хъана вучда къван, халу, инсанар гишила рекъизвайла?

– Ам са куьбра туш, халудин. Михъиз уьлкведа гъакІ ава. Гитлер лугъур угърашди михъиз дуьньядик кІар хуькуьрнава. Гишила, мекъила къейибур миллионралди ава. Гъакъванбур дяведин цІаярани телеф жезва, зи къве хва фронтда пуч хъанва. Дяведин ялав галукъ тавур тек-туьк хзанни амач. Эмиржаналай ухът алахъна, ам гила мад кис хъана.

– Ингъе, агакъна чун чи ватандив (ватан гаф ада илисна хъиз лагъанай). Исми къуд патахъ дикъетдивди килиигнай, амма адаз са пуд чкадал алай нацІарин харайрилай гъейри затІни акуначир.

– Бес ина затІни авач эхир? – суал вич-вичелай алатна Исмидин мецелай.

– Ваз ина вуч хъана кІанзавай, халудин? Шагъдин дарванзар хъана кІанзавайни? Ибур вахтуналди авунвай чараяр я. Белки гележегда инал зурба шегъер арадал къвен, – галачир хъуьруьн гъана итимди. Мукъув агакъайла, Исмидиз акуна хъи, дехъне вичи къатІай нацІарин кІунтІар чилик атІанвай къазмайрин къавар я. Эмиржанан гуьгъуьналлаз абур гуарарай гъуз къазмадиз гъахъна.

– Тели, за квез уртахар гъанва, къабула, – рахазва итим кІеви сесиналди. – Гила квез скушна жедач.

– Агъ, ви ахир хийир хъуй, Эмиржан халу. – Ша, ша, чан вах, – лугъузва Телиди, къаншардиз къвез-къвез. – Гила зи Пепедизни Шепедиз (ибур адан аялрин лакІабар тир, халис тІварар Пирни Шекер тир) къугъвадай дустарни

хъана. Ада Талибни Ашура вичив агудзава. Аяларни, са шандакъни тавуна, адан ценерив агатна, налугъуди им абурун хайи хала я. – Куьне куь танишвилер ая, – лагъана, Эмиржан къазмадай экъечІна.

Къазмада майдандикай дарвал авач, гегъенш я, амма ламувили вичикай хабар гузва. НацІар вегъена кІевнвай къавай тунвай «пенжердай» аватзавай са уьтери экуьни адан къенепад бегъемвилелди экуь ийизвач. Чиликни куьгъне рухар, жижимар, литинин патар вегъенва. Къве кас ксудай куьгъне пуд кравут эцигнава. Абурални куьгъне, амма ишлемиш хъижезмай мес-къуьжни ала. МуртІа ведреяр ва маса къаб-къажак кІватІнава. Са гафуналди, инсан лугъур касдин ял ина авайди къатІуз жезва.

– Зунни иниз атана са вацралай гзаф я, чан вах, – лугъузва Телиди. – Акъван хъсан ина авайбурхъ галаз какахъни авунвач. Чехи пай къажарар я, сад-къве чувудни ава Нуьгдидай. Чалар тийижирвилей рахаз жезвач, гъа са гьилле ишарайрин куьмекдалди сада-сад гъавурда твазва... Телидин суьгъбетдихъ яб акалзавайтІани, Исмидин къиле авайди са фикир тир: яраб аялар кашакай хуьз жедатІа?

Ихътин къазмаяр ина къуд авай, гъабурни вири инсанрай ацІанвачир. Саки виридахъ аялар галай. Аквар гъаларай, вири чпин къилиз чара ийиз атанвай йитихар тир. Дяве лугъур завалди абурун уьмуьрар къарсатмишнавай. Телидихъ галаз къазмадай экъечІай Исмидиз акуна хъи, къазмадин къулухъ галай къубудин патав зурба къурар гва, анрикни са къадар кІарас челегар, челегрин къулар, ракъун уьнуьгар ва майишатда лазим къведай гъар жуьре алатар.

Сифтедай рикІ дарих жезвайтІани, Исмини, аяларни яваш-яваш вердиш хъана, агъалийрихъ галаз акахъна. Пакамалай няналди кеспидик хъайила, югъ гъикІ атанатІа ва гъикІ акъатнатІа чир жедачир. Амма бедендихъ такъат амуькзавачир, вучиз лагъайтІа зегъмет еке тир, гуж гзаф акъалтзавай. Чилин, яни накъвадин, кІвалах залан я къванІ

За квез са «арифдар» мадни гъанва-е Телинини Исми, хахул чекмейрив ванер ийиз-ийиз таз, къазмадиз гъахъна Эмиржан. – Им зи хтул я. – ТІварни –Зуьгъре. Гъа куь арада идазни са чка ая, гишила амуькдаивал мийир. – Тели, ваз чизва хъи, халудин, зи къайдаяр гъихътинбур ятІа?! – Ви къармахра яхъ ам, ахъаймир! И бицІеказни килигиз ая, – ада Зуьгъредин гъил къунвай аял къалурна. Эмиржан къазмадай экъечІна.

Хуьруькай-кІваликай умуд атІузвачир, Исмидин рикІ секин тушир. Адан вилерикай вичиз акваз-акваз чан гайи бицІекар карагзавай. Гъуьлуьн стха тир Усамни фронтдай мус хкъведа жал, гъадани са куьмек ийидач жал? – лугъудай хътин фикирри адан къил лап рикІивай динг ийизвай. Икъван гагъда къве дидени къуд велед са хзан хъиз яшамиш жезвайтІа, гила, Зуьгъре ва адан гада Муртуз атун кумаз, къазмадин гъалар дегиш хъанвай. Вич Исмидилайни Телидилай яшариз гъвечІи тиртІани, Зуьгъредив гвайди маса а гъайбат тир. Адан сив юкъвалай винихъ рахадачир. Вичин Муртузгаз гафун къилиз «вун кутурдан сура... хъурай» – рикІ алай гафар тир адан. Гъикъван адак гаф-чІал, регъуьвал кутаг алахънайтІани. къабулначир: ам гъа вич-вич тир.

«Пассажири» лугъудай са къвед-пуд вагъун галай поезд вирида вилер алаз къаршиламишдай, вучиз лагъайтІа гъада аваз тир фу хкизвайди. Фуни Эмиржана вичи хкидай, масадал ихтибар ийидачир. ГъикІ ихтибиар ийидай къван, фу къакъудайтІа майишатдин фялейриз гъикІ жаваб гудай? Итим гъа пака юкъуз дустагъдиз мугъман жедай къван. Эмиржан кефсуз хъана. Ада вичин патав Исмидизни Телидиз эверна.

– Квез вуч аватІа чидани, халудинбур, – рахана ам яваш сесиналди. – Фу

хкиз станцидал фена кІанзава квекай сад. Къведни фейитІа, кІвалахни амукъзава. Сад алад, сад акъваз. Гьукуматдин кІвалах акъвазарна виже къведач, халудинбур, квек къведак за гъа жуван веледрик хъиз умудни кутазава, ихтибарни ийизва. Исми Телидиз, Тели Исмидиз килигна. Абурун вилера суал авай: вуж фида, вуж фидач?

– Чан вахан, – эхирни гаф акъатна Телидай, – минет я, жув алад ман, ваз чизва хъи, Шепедин кефияр авачирди. А Зуьгьре лугьур (инал ада кутуг тавур са гафнии лагъана) накъ къецеел тухвай аял агажарна хкана. Яллагъ, вич текъей я къуьдни татурай, я гадни.

Исмидиз чара амукъначир, фенай ам станцидал. Эмиржана адав фу вахчун патал лазим чарни вуганвай. А «пассажирни» рекъе гьалтай гьар са шалмандин патав акъвазарзавай улакь тир. Вири майишатдин фялейризни абурун аялриз хкизвай фу авай шешел кІулаз яна, Исми вагъундиз хкаж жедайла, къулухъай куьмек яз са гъил кутур жаван вичин къаншарда къвазнаваз акуна адаз. Исми вагъундин къениз гъахъначир, вучиз лагъайтІа къве верс патал ам чарасуз кар тушир. Тамбурда, фу авай шешел кІвачерив агудна акъвазнавай дишегъли са гъвечІи легъзеда хиялрик акатна. И кар бес хъана а «куьмекчидиз». Шешел футкъумарна, ада физвай поезддай хкадарна, амма Исмиди вичин игътият квадарнвачир: шешелдин сив кутІуннавай мерез адан гъилин цамунихъ галамай. Шешелдин юкъвалай къуна, вагъундин гуарикай куьрс хъанвай зерпелди вичивай жедайвал ялзавай ва гъа са вахтунда адан кІвачери далдамдин кІарари хъиз кІвалахзавай. Исми буш хъанач. Эхирни вичин аман атІайла, жаллатІди шешел ахъайна. Гила дишегълиди гъисс авуна хъи, вичин кафалдай гъекъ физва, кІвачерик зурзун акатнава, мерез галай гъиле эхиз тежер хътин тІал гъатнава. Шешелдихъ галай мерезди адан гъилин цамунин юкъвалай хъиз мичІи виливал квай лишан тунвай. ЯтІани дишегълиди фу авай шешел вичин чкадал къван хканай.

– Хканани, чан руш, вуна? – хабар къуна Эмиржана Исмидивай.

– Эхъ, халу, хкана. – Амма хкуникай хъанач, валлагъ. Са тІимил амай зун вагъундай вегъез.

– Ам вуж тир ахътин ламран хва?

– Низ чида, я Эмиржан халу? – Са керкетІ авай къван. Килигайла, са шейъ хъиз аквадай кас тушир, ятІани гъилера къуват авай адан. Ингъе, – лагъана Исмиди, – вичин эрчІи гъилин цамунихъ галай вили хъанвай чка къалурна. – Эгер а мерез за шешелдин сивел кутІуннвачиртІа, чи майишат вири гишила амукъдай.

Аферин, халудин, аферин! – лагъана Эмиржана.

И йифиз Исмидиз ахвар хъсан атанай, вучиз лагъайтІа къе къазмада, я Зуьгьре авачир, я Муртузни. Абур патав гвай къазмадиз «мугъманвиз» фенвай. Исмиди фу хкайла, Телиди Эмиржаназ лагъана: Эмиржан халу, бес и фу пайзавайди вун туширни? Гъа са вахтунда давам хъувуна: Къе вучиз пай ийизвач?

– А Зуьгьре гъина ава? – жузуна Эмиржана. Ам вичин Муртузни галаз квахънани?

– Агъ, Эмиржан халу, Эмиржан халу, ам ви хтул я лугъуз, вуна чи къилел вуж гъана вегъена?

– ГъикІ хъана, халудин, ваз адай вуч акуна?

– Валлагъ, Эмиржан халу, завай лугъузни жедач. И Исми инал алачиртІа,

белки, вазни акI жедай хьи, за тапарар ийизвай хьиз. А ви хтул Зуьгьре хъсан дишегъли туш. Ада атIа пуд лагъай къазмада авай къажар Ширинахъ галаз вичин кIурусар гадарзава. Гъамани гъич-е, чаз, Исмидизни заз, акуна хьи, гъа нефс пад хъайида вичиз гузвай вад виш грамм фу бес тахъана, аялдиз гузвай пуд виш граммдикайни вичиз пай къачузва. Гъамни гъана амуькрай-е, гъада гъа Ширин лугъудай касдихъ галаз, – им заз акуна хьи, гъанал Исмини алай, руьц къуна, ивини акъудна, чрана тIуьна.

– Гъадан хая къий, зи вах ятIани-лагъана, – Эмиржан алай чкадлай къуд-гъун хъана. Зи улариз ам мад ахквач. Квадарда за ам инай... Гъа пака юкъуз Ширинни Зуьгьре инай чукурнай.

Дяведин цIу такай кас ина амачир. Майишатдин кIвалахни пис тушир. Гъардал вичел гьалтзавай фан къадар вахт-вахтунда гузвай, амма ам бес жезвачир. Бязи вахтара фялейри юкъуз чилик кутур картуфар йифиз хукуддай-им абурун суьрсетдин са хел тир. УькIуь-цурудакай дарвал авачир, ятIани факай дарвал авай. Бес лугъудачни: фу виридан къил я. ЯтIани, кашакай аялар къутармишдай мумкинвал авай, гъавилай Исмдикни инай хъфинин тадивал квачир.

Са юкъуз пакамахъ станцидал феи Эмиржан фад хтана. Къазмайрив агакъиз са къадар мензил амаз, ада вичин еке пIипI галай шапка юзуриз-юзуриз гъарайзава: «Виридаз муштулух! Муштулух! Дяве куьтягъ хъанва! Чун гъалиб хъанва!» Инсанрин шадвилини къадар амуькначир. Иллаки аялрин. Тлиба лап хкадардай къуьл авунай. И юкъуз Эмиржана виридав ял ягъиз тунай. Гъинай ятIани гъана къурмишнавай суфрадал ичкидин къве шуьшени эцигнай. Вири кIватI хъана тешкилнавай шадвилини мярекатдал Эмиржана ва кIарас кIвач квай фургъунчи Матвея тостарни лагъанай. Гъикъван аксивилер авунайIани, абуру дишегълийривни ичкидиз сад-къве хупI ийиз тунай. Дяведин мишекъат мусибатри инсанар генани сад-садав агудун, абурун арада гъурмет-хатур хъун, сада-садан гъил къун ина генани субут хъанвай. И кар са ина тушир авайди, ам вири уьлкведа авай.

Дяве куьтягъ хъанва лугъудай хабарди аялрик генани хуруш кутуна. Гъар мумкинвал хъайила, Талибани Ашуради лугъудай: «Хъша ман, диде, хуьруьз, гила чи Усам имини хуькведа, гъадани чаз куьмекар ийида, хъша ман». Исмидиз вичизни инрихъай ни къвезмачир. Рягъметдиз фенвай итимдинни къве аялдин суар адан вилерикай даим карагзавай. Кас амачиз амуькнавай кIвалини дараматни уьцIуьн мумкин тир. Вичин рикI-сир ачухдай Телини ина амачир: ам дяведай хтай гъуьлуь хутахнавай. Майишатдин къил Эмиржанни ден-беден рягъметдиз фенвай. ЦIийиз хъанвай Саид лугъур касдивай инаг дуьз идара ийиз жезвачир. Эхирни са юкъуз Усам хтана лугъудай хабар Исмидал агакъна. И хабарди аялрик генани тади кутуна. Икъван гагъда са тIимил ял къазвайтIа, гила Исмиди дибдай къетIна: хъфида.

Дяве алатна са къадар вахт хъанвайтIани, хуьруьн гъалар дегиш хъанвачир. Жемят колхоздин крарал машгъул тир, анайни зегъметдин йикъарай къвезвайди са гъапа авай гуьхъуьнар тир. Дарвал давам жезвай, гъавилай амуькзавайди акъваз тавуна зегъмет чIугун тир. Хтанвай Усамавайни, вичин аяларни хвена, Исмидин аялризни еке куьмекар гуз жезвачир. Миресрикай чIехид яз, Бачар паб амачиз ажиз хъанвай, амма суьрсетдикай, алухдикай адаз дарвал авачир. Пад-къерех ягъиз чидай адаз, гъинихъ фейитIани затI гвачиз кIвализ хуькведачир ам. Чирхчирарни, дустарни пара тир, амма ялгъузвили вичин кар ийизвай, фадлай дишегълидин гъил галуьк тавунвай дараматдихъай

мурсун ни къвезвай. Хуърек-хапІа вичи авуртІани, булахдай яд гъун четин месэла жезвай, къуншийризни лугъун адан рикІи къабулзавачир-гъабурозни гъикъван лугъун? Регъуь тир Бачараз.

Бачара са юкъуз Усамаз вичин патав эверна. Чивинда ругунвай чай хъвай-ида лай къулухъ ада атанвай миресдиз лагъана:

– Ваз вуч аватІа чидани, мирес? Зи крар лап терсеба акъвазнава. КІвалерал алай гъал мад ваз аквазва хъи? – дикъетдивди тамашна ам Усаман чиниз. Фу-къафун ийидай, са стІал яд гъидай, алай пек-партал чуъхуъдай кас авач. Гъа ви папани гъикъван авурай, акъакъдай кІвалахар туш абур. Зи тІалабун вагай заз са кайванидин суракъ авун я. Вун зи гъавурда дуъз акъукъ, заз бедендин зурруллувал къалуриз кІан туш, кІвал къиле тухунин дидар я авайди. Бачар жаваб гуъзлемишиз, Усамаз килигиз, кис хъана. Усамаз вуч жаваб гудатІа чизвачир, гъавиляй ам са тІимил чашвиш хъанвай. Садлагъана Усамак юзун акатна.

– Бес Исми вуч я? – ван акъатна мугъмандай. Гъазур кар тушни? Гъамни къве аял галаз ажиз хъанвай дишегъли я, гъадазни къилел иес лазим я. Мад ваз халкъарин сивер чизва къван, Бачар ими, сад хъайиди лагъайтІа, къад тахъайди лугъудай. Валлагъ хъуй хъи, им хъсан меслят я зи фикирдалди.

– Яда, ам залай санбар гъвечІи я эхир. Адаз ахътин теклиф авун дуъз аквазвач эхир заз.

– Зун рахада адахъ галаз, Тамамни гъалдарда за. Инал Усама вичин папан тІварни къунай. ЧІалав гъида чна ам са уътери. – Белки ваъ лугъун тийин.

Сифтедай Усаман теклиф Исмиди, Бачара лагъайвал, «цав кІурарив ягъуналди» къабулнай, ахпа, Тамаман мезни галукъ хъувурла, ам буш хъанай. Мирес-варисри вирида им дуъз месэла яз гъисабнай. Гъаф яргъал вегъин та-вуна, Исми Бачараз некагънай. Са вад-цІуд йикъалай аяларни хканай. Са йис алатайла, Исмиди Бачараз хвани багъишна – Мирзе. Гила абуруз къведазни вири дуънья гъадан вилерай аквазва, иллаки Бачараз!

КъатІа ма

Шишрат

Шихнесир
КЪАФЛАНОВ

ЗУН ИБЛИС ТУШ, КВЕЗ ИСТЕКЛУ АЛЛАГЪ Я

(Келзавайбуруз малум тушир шишрат)

ГЪВЕРГЪВЕР

ХкечІнава живедикай
Назик гъвергъвер экв алаз;
Цавукайни некІедикай
Чиг гатфарин пек алаз.

ЭхнатІани булдиз азаб,
Рей ганач серт аяздиз,
Куыз лагъайтІа гуз хъана яб
Ада чилин аваздиз.

* * *

Айибмир зун кисдач лугъуз гъамиша,
Гургур кисна гъикІ авахърай чемецдиз?!
Лалвал хас я квахънавай рехъ, еришар
Къайгъуйрикай магърум хъанвай уьлендиз.

* * *

Садаз бахт гана, муькуьдаз – девлет,
Бес заз куыз хъана фикирун къисмет?
Къве касдини зун къазва ахмакъдай,
Ягъизвач лугъуз чпин вилик мет.

* * *

Набататри, рагъ кІандайла, ялварда цавуз,
ВацІарини – яргъал гъуьлуьуз, юргъун хъайила.
Бес зи арза низ ийин за, дарихвили куз,
Захъ авайди, умуд квайди са вун хъайила?

ГЕЖ ХЪАЙИ МАРФ

Алатна къуьд. Шадвалдачни гатфарал?
Амма ада хаш эцигна марфарал.
Чилин минет тухуз гару цаварал,
Цаву хабар къунач кузвай чиликай.

Хъпи я там, къыздирмада авай хъиз,
Сефил я кIам, гьалатI яз тIвар алай хъиз,
Ник аквада зулухъ гьич тум тацай хъиз,
Умуд женни гатуз гуьдай къуьлуькай?

Фена вахтар, эл килигиз цавариз,
«Яд-яд!» лугьуз тIебиатдиз ялвариз.
Бирдан пехъи цифер яна дагълариз,
ЦIай хкатна рагьул цавун сивикай.

Цаву ягъай «ракетри» чил зурзурна,
Серт цIун хьелди синел тек тар алгурна,
Гьарда вичиз тадиз далда жагьурна,
Акатна марф, селлер ийиз вичикай.

Шад туш инсан, тамни шад туш, я чуьлни,
Геж хъайи марф, герек туш ви къизилни.
Векъни авач, некни авач, техилни,
Вучиз вуна хьелнатIа чи хуьруькай?

Геж хъайи марф, вафасуз яр, вун я хъи,
Герек чIавуз вун чIалал татун я хъи,
ЦIайлапанди ягъай тарни зун я хъи,
Гила вучда къуна на зи къуьчуькай?

ЭЛКЪВЕДАЧ КЪУЛУХЪ

Чир хъана кIанда къадир йикъан гьар,
Алукънавай югъ алат тавунмаз;
Алатай йикъан аваз кIула пар,
Ви рикIяй агъи акъат тавунмаз.
Янач вуна маргъв, атIанач са цуьл,
ТуькIуьриз хъанач шиирдин са цIар.
Гуз алакънач яд цуьквериз сефил,
Ганач камаллу суьгьбетди цIарцIар.
Гьил къуна сейрдиз тухванач хтул,
Къейиди динжуник акатнач ви пай.
Мугьмандиз агал хъана ви стол,
Туьхуьзвай къула хъавунач на цIай.
Къуру хиялрик вахт хъанатIа пуч,
Жанлу мейит яз акъатна ви югъ.
ЧIугвамир гъайиф на ви къилихъ буш,
Алатнавай югъ элкъведач къулухъ!

СУРАРА

Таниш тушир сураара
Ава зун къекъвез,
Гъахъиз яргъал йисара,
Фикирри руьгъ нез.
Им сур ятIа ялтахдин,
Къил хвейи вичин?
Ам-халкъдин хва къучагъдин,
Чил хвейи вичин?
Им къачагъдин ятIа сур,
Къегъалар къейи?
АтIам-рушан, гана кIур,
ТакIандаз гайи?
Им сур ятIа буьгътандин
Геле хъайидан?
АтIам-даим виждандин
Къеле хъайидан?

РикI гъи сурун язухди
Авурай чIулав?
Гъи сурал зи ажугъдик
Акатрай ялав?
Течир сураp! Куьне заз
Таъсир ийизва.
Халис уьмуьр багъа яз
Къулухъ хъфизва.
Мад сеферда хъана къах,
Къвезва заз фикир:
Баркаллуди жен анжах
Уьмуьрдин жигъир.
Хъсанбурун крарай
КIунчI-пак рикIин гъвел
ЭхкъечIдай и сурарай
Тазва за рекъел.

ГУНАГЪ

Ажуз тирбур хажалатри гатана,
Уьмуьрдилаь наразибур датIана,
Цаваривай кIанзавайбур адалат
Шехъиз-шехъиз «пIирен-тIулал» хъана кIватI.
Дуьа ийиз, хъсанвилихъ ялвариз,
Чпин минет ракъурзава цавариз:
– Чазни са экв къалур ая, ай худа,
Чазни це ман бахтуникай пай, худа...
...Йиф я. Юргъун хъанвай ксар месерал
Ахваралла, пихер алаз мецерал.
Чил-цав секин хъанвай йифен къуларихъ
Аллагъдин сес галукъзава япарихъ:
– Япар ганва – мийир кар гъакI япалай,
Вилер ганва – къатIуз алакъ жувалай.
Гъилер ганва гъар са кеспи алакъдай,
КIвачер ганва гъар чкадиз агакъдай.
Мецер ганва – рахух анжах авайвал,
Къилер ганва – къазанмиша ацIайвал.
Зурба къуват – руьгъни ганва. Мяркат
Хъун кIандатIа, женгина тур гъеркат!
Завай жери куьмек авач агъмакъриз –
Гъейри касдиз кIани патахъ улакъриз.
Зун иблис туш, квез истеклу Аллагъ я,
Куь тахсир квез чир тахъун куь гунагъ я.

ЗАЛАНВАЛ

Авайла яс, чѹлав либас
Алукѹда чи рушари.
Амай чѹавуз гуда лянет
Гьатта чѹлав кѹшариз.
Гьавилѹй чаз рушал чѹлав
Шал хѹн залан я.

Истемишун хуѹз тахъана
Намусдинни вядедин,
Етимлухдиз гадарнавай
Куѹчебасан дидеди
Касдин рикѹе рекѹидалди
Тѹал хѹн залан я.

Йисар тухуз алаз кѹве чин,
Уѹтуѹ ягъиз хъалхъамриз,
Агал хъана кѹене вичин,
Хъен яз гѹейри кѹадамриз,
Са хъсан гаф текѹвез мецел
Лал хѹн залан я.

Шалбуздагъ, вун багъа я заз
«Диде», «фу», «яд» гафар хъиз.
Ви кѹужахда кѹуѹдни аяз
Кѹабулда за гатфар хъиз.

Гьар пакамахъ ракъини гьил
Сифте яз вав вугуда.
«Зи азизди, йифиз сефил
Хъанани вун?» лугъуда.

«Дурнадин вил» – вирел кѹведа,
Марал таза темен гваз,

Играми я заз хайи хуѹр –
зи Муграгъ,
Чарчардин экв хъиз,
Дидедин нек хъиз,
Аматѹани ана ксар –
Ферсузвилини тикѹяр.

Хъсан кардин терѹф элди
Хвена кѹанда сад хъана.
Кѹилиз фида умуми кар,
Эхир кѹилни шад хъана,
Хуѹре, кѹвале кѹайивални
Кѹал хѹн залан я.

Дуѹз инсандиз кѹанда кеспи,
Туѹгъмет текѹвер уѹмуѹрни;
Зегъмет квачир лезетрикай
Текѹвез кѹилиз фикирни.
Пак тир рекѹел манивилин
Цал хѹн залан я.

Гьевесдалди «дяве» чѹехи
Гьарфуналди кхъидай,
«Ислягъвал» ва «Барабарвал»
Лексикондиз тегъидай
Алимрихъни гьакимрихъ терс
Чал хѹн залан я.

* * *

Шад мандиз рикѹ элкѹведа –
Куѹз герек я тѹфенг заз!

Вацѹа чиргъ хъиз экѹѹй хъанва
Сансуз хпер хурал ви.
Марф. Япунжи. Цавар хазва.
Хуп лезет я рагал ви.

Ви пак кѹирер, аскерар хъиз,
Хас яз низам, эркинвал,
Акѹвазнава гуз яйлахриз
Мегърибанвал, секинвал.

1960

* * *

Кѹан тахъана акѹваз женни
цава рагъ,
Уѹмуѹрдин булах,
Дуѹньядин дамах,
Алатѹани
адал рагъул
Рикѹ сугъулдай лекеяр?!

1971

ФИКИР

Жегъил дагъви рекъизва,
Гевгъер кIвахъай мецикай.
Фикирзавач ажалдин –
Мусибатдин харцикай,
Фикирзава папакай,
Етим жезвай хцикай,
Кутягъ тахъай хулакай,
Кхъиз тахъай цIарцIикай.
Жегъил дагъви рекъизва...

1970

* * *

Захъ рикI кудай багъри ксар,
Тухванани гарари куън?
Куъ ажугъдин, меслятдин
Гафарихъ вил гала зи.
Гъикъван хъурай авара яз,
Ифирначни ракъари куън?
Са легъзеда куъ вилерин
Чурарихъ вил гала зи.
Белки шадвал ава чIехи,
ЧIехи гъамни аватIа захъ,

Абур пайиз фидай ахъа
РакIарихъ вил гала зи.
Эй инсанар! За, къадарсуз
КIан хъана куън, кар авуна,
Куън патал мад экуъ, бахтлу
Йикъарихъ вил гала зи.
Шихнесира рикIин ялав
Эцигда куъ гъар камуна,
Ни лугъуда, бедбахтвилини
Накъварихъ вил гала зи?!

1970

* * *

Заз акI жеда вун атайла,
Гатфарар гвай къуш атай хъиз,
Вилерикай къве гъед хъана,
Зи бейнидиз гуж атай хъиз.

ТагайтIа хъвер вуна заз мерд,
Ви атуни гъида заз дерт,
Заз акI жеда харари серт
Инсаф тийиз зун гатай хъиз.

Рекъе-хуъле хъана дуъшуъш,
ТатайтIа ваз рахун къимиш,
Заз акI жеда, хъана пузмиш,
РикIин тардин сим атIай хъиз.

Хуъз алакъа гуъгъуълда рагъ,
Нурлу жеда лезетрин багъ.
Уъмуърдин югъ, кIулаваз дагъ,
Такурай чаз буш атай хъиз.

1974

ХАБАР КЪАЗ ДУРНАЙРИВАЙ

Хайи чилел цIай аватнай
Зун гъайи цIуд йикъалай.
Ватан хуъз вун рекъе гъатнай,
Девран къатIна юкъвалай.
Кашни эхна, мекъни эхна,

Юргъунвални гъекъни эхна.
КIвалахнай за, азизди.
Ви гъунаррал, уъткемвилел,
Ви виждандин мягъкемвилел
Дамахнай за, азизди.

Япаваз зи мани-суза,
Лигим хяна муьгьуббат.
Легьзедани къабулнач за
Етим хяна муьгьуббат.
Амма, гьайиф, ви чар квахьна,
Эбеди зи ахвар квахьна,
Кьуна уьмуьр къагьарда.
Жегьилвилин цуьквер таза,
Зи умудрин эквер таза
Аватна няс дагьардиз.

Игитдин чан ажалдивай
Кьачуз тахьун мумкин я.
Кьисас къахчур завалдивай
Бес гьина вун секин я?
Тар хяна вун чилеллани?

Гими яз вун гьуьлеллани?
Я кьуш хяна цава яр?
Хабар къаз вун дурнайривай,
Яд уьлкведин сунайривай,
Зун суракьда ава, яр.

ИнсафначтIа минетдиз зи
Вун аватай желеди,
КиглигнатIа суьретдиз зи,
Хур кайила гьуьлледи?..
Малум тушир солдатдин сур,
ЧкIур ийиз даим цIун нур,
Ала хуьруьн хурал, яр.
Гьар пакамахь пIузар жакьваз,
Рекьин тийир муьгьуббат гваз
Физва зун а сурал, яр.

ИЙИДАЧ ЗА

Ракьун рекьин рельсерал кIвач туна жуван, рекьизвайди
Кьутармишна хтайлани, жуван дамах ийидач за.
Фугьарадин рикIел херна, адан ифей накъварикай
Жуван кьайи кIвачер чухуьн патал булах ийидач за.
Сабурдалди алудда за дуьшуьш жедай четинвилер,
Зи дердинив са чIавузни масад уртах ийидач за.
Табийбурал залпанд гьалчиз, гьакимризни викIегьбуруз
Ялтах жез, хам хуьдай намерд жуваз даях ийидач за.
«Лув гун патал халкънава кьуш, инсанни бахт патал анжах».
Лагьай фикир легьзедани, чир хухь, чуплах ийидач за.
Чугвада за яшайишдин няс гарарин аксина женг,
Ажувални архайинвал жуван пайдах ийидач за!

ЖЕДАЙ ТУШ

Лугьузва на, зи азиз дуст: «Са бахт захьни куьз жедай туш».
Чилел бегьем тежез кьекьвез, цавун аршдиз физ жедай туш!
Уьмуьрлух яз хьайитIани кьефесда вич, са экв такваз
Цуькверикай фикир тийир я билбил, я чIиж жедай туш.
Белки вуна ви уьмуьр, женг дагьдин лекьрев гекьигзава?
Амма чир хухь: дагьдин лекьер багьлара гьич хуьз жедай туш.
Гьич тахьайтIа мукалдин тум кьун тавуна хатадайни,
Цана чиле на мухан тум, кьуьлуьн кьилер гуьз жедай туш.

Гъуз тахъуй бахт авач заз, бахт ви гъиле ава, зи дуст.
ар са касдиз илим, зегъмет къепИнамаз чир жедай ту
ер, зи рикI, чидачтIа ваз хъайи чилин шадвални гъам,
Вавайни чи яшайишдиз са гуьзелвал гъиз жедай туш.

ВУЧИЗ ВУНА ТАБДА ЗАКАЙ

«На зи гуьгъуьл ханва» лугъуз, вучиз вуна табда закай?
«РикIиз вун къайи хъанва» лугъуз, вучиз вуна табда закай?
За гайи гаф кIевиз хъунал пехилвализ гъар камуна,
«На сир гарал цанва» лугъуз, вучиз вуна табда закай?
Ви ашкъиди пиянарна, за манияр ядай чIавуз,
«Вуна ички хъванва» лугъуз, вучиз вуна табда закай?
Къизигуьллер къулухъ къуна катран вилер чиле туна,
Ваз хъипи цуьк гъанва лугъуз, вучиз вуна табда закай?
Гъар няниз муькъуьн къиле, къарай квахъна зун вилив хуьз,
«Зун масадаз ганва» лугъуз, вучиз вуна табда закай?

ЗИ ХУЪР – ЗИ МАНИ

Зи дидедин къед, зи бубадин сур,
Зи мани, сефер вун я хъи, зи хуър.
На инсанвилив ацIурна зи хур,
Зи къаст ви рекъе хъун я хъи, зи хуър.

Лекърен сес авай дагълар, синер зи,
Ачух вили цав, гъетер хуш я заз.
Бегъерлу багълар, гегъенш чуьллер зи,
Сан авачир къван цуьквер хуш я заз.

Къацу яйлахри тухуда ви вил,
Гъамга булахрал ала шад луькIуьн.
Акурла инин гъар са къизилгуьл,
Муьгъуьббатдин цIай вуч я къван куькIуьн?!

Зи хуъруьнвийрин викIегъ камарин,
Крари вичел чIугвада ина,
Ина рушариз гуьрчег гамарин
Сир чида гъеле амаз къепИна.

ГъикI тахъуй заз хуш, гъикI тийин дамах,
Ина хана зун, хвена за намус.
ЧIехи гъунара авачтIани захъ,
Зунни я инин рагарин са кIус.

КЪУЪЗУЪБУР

Дурум гана яшайишдин харариз –
Рикел дамгъа эциг авур йикъариз,
Куь умудар тухвана серт гарари
Хуртнатлани куьне кьил-мет, къуьзуьбур.

Хъанач квевай бахтунин къаб ацлйди,
Азаб хъана уьмуьрдикай ацайди.
Гьисаб жезвай йикъар я квехъ амайди,
Хьийидай затл амач гуьзет, къуьзуьбур.

Батлвилер цлуд йисара акур къван,
Далудай гьекъ физ зегьметар тлугур къван.
Анжах гила гьиссава рехъ какур къван,
Куь суфрадихъ хъанач рябет, къуьзуьбур.

Фу гьатайла, вирт тлугур хьиз я аялдиз,
Кланзавайди жаваб гун я ажалдиз.
Мад чулаввал кьез гьахъзава хиялдиз,
Бул я крар алай гуьжет, къуьзуьбур.

Уьмуьр хъана даим тлвалар алайди,
Шузарал хьвер, рикел гьижран авайди.
Суваб патал дуьа я квехъ амайди,
Дарвилер кез жедат гуьмбет, къуьзуьбур.

1994-й.

Таржумият

РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратдин хазинадай

ХАЙЯМ

* * *

Илимдикай гъич зун хъайиди туш магърум,
Тимил я сир Алемдин тахъай заз малум.
Пудкъадни цІикъвед йисуз авуна фикир,
Чир хъана хъи са шейни туширди малум.

* * *

Гъайиф, жегъилвилин намэ акъатна къилиз,
Уьмуьрдин цІийи гатфарни элкъвена хъуьтІуьз.
Жегъилвал лугъур тІвар алай зи шадвилин къуш,
Чир хъанач заз мус атанатІа, фенатІа гъиниз.

ФИЗУЛИ

* * *

Вуна чун авуна керемдал камран,
Гъукумдал накъвадкай авуна инсан.
Гизли тир илимар чирна Вуна чаз,
Гъар къве дуьньядани гъалдайвал девран.

* * *

Хушдиз жен рекъидал, хъвадайвал шараб,
Сура сархуш жен, жедал рузи-гъисаб.
Къияматдин юкъуз жедайвал сархуш,
Тежедайвал хажалат, гъам я азаб.

* * *

Вун акурла зи гъиляй фида ихтияр!
Ви жамал заз акурла – сабурни къарар!
Накъв хъайила ччандикай фида гъар патаз,
Куьрелди, ви раклариз амач ихтибар.

* * *

Авач чаз и дуьньяда рикІиз клани яр,
Са касдини лугъудач гъамунин къадар.
Я и Алемдикай авач са хабар чаз,
Я чи Алемдикай Алем туш хабар дар.

НИЗАМИ

* * *

Вахъ зун къекъвен гъина, эй зи иер нигар?
Гъи касдиз гъам-дерт жуван ийин за ашкар?
Заз чизва хьи, артух вун ахкван хъийидач,
Ивидин нагъв къур тавуна бес вучин, эй яр?

* * *

И цуьк вуна ганвай пишкеш я заз, эй яр,
И кардиз килигна шад я зун са къадар.
Даим яз а цуьк за хуьда гъиле жуван,
Куьз лагъайтIа, а цуькведихъ ава ви ихтибар.

* * *

Вуж агакъда дадунихъ за чIугурла агъ?
Сабурдизни амач такъат захъ, валлагъ!
Вун хиялдиз гъайила чIугвада нефес,
Гъич са касни и гъалда твамир на, Аллагъ!

КЪАТРАН ТЕБРИЗИ

* * *

Ви иервили зул элкъуьрда гатфариз,
Заз ви а пIузарар ширин я шекер хъиз.
Гъи къадар Аллагъ заз хъайитIа рикIин дуст,
Ярни шараб даим дустар жеда рикIиз.

* * *

Амма са вахъ галаз зи рикI жеда шад,
Чун санал хъунухъ я гуьгъуьлдин мурад.
Зи рикI хажалатрай ацIай вахтунда,
Ви хиялри зи рикI ийида азад.

* * *

Ви чандиз дердеркай тахъурай хабар,
Акьуллу хъайитIа жедач ваз зарар.
Мал-девлетдин рекъе гъам ни чIугуртIа,
Мал-девлет акъатда, амукъда хиялар.

* * *

Гъи къадар «дуст!» лугъуз ийин за афгъан?
Гъи къадар за «агъ!»-дал цIурурин гьулдан?
Гъи къадар вуна заз ийида зулумар?
Гъи къадар хиялри шадарда зи чан?

* * *

Ви рекъе гъар шей авуна за къурбан,
Са затІни амачирла секин хъана чан.
Ваз за гъи къадар авунтІани вафа,
Ви чинин хъвер заз акунач гъич, заман.

МЕГЪСЕТИ

* * *

Садрани чарадан кІан жемир куъмек,
Жерид туш серин къуру гарцин хилек.
Къенятди кІанарда, темягъди – агъуз,
Тимил тирдаз къенят авун я герек.

* * *

Дуънья са къизилдин гичиндиз я ухшар,
Яд гагъ ширин жедай, гагъни зегъримар.
Лугъумир хъи вуна яргъи я уьмуър,
Ажалдин балкІандал гъазур я пурар.

* * *

Гъавада, чуъллера авай къван руг, къар,
Къубадан къил я, Фиридунан тупІар.
И дуънья ченех туш чарху-Фелекдин,
Ам ивидин са тас я, иви авай са квар.

* * *

Къизилди лагъана: – «Зун я квез герек,
Муъгътеж тирвал къелез, къел квачир хуърек.
Зун куъне къейид хъиз кутамир чилик,
Уьмуър патал зун я мукъва тир куъмек».

НАСИМИ

* * *

Диндин илим чирун жеда шариат,
Адаз амал авун жеда тарикъат.
А илимдив ситкъидал агатайтІа вун,
Гъахъдин разивал жеда гъакъикъат.

ШАБУЪСТАРИ

* * *

Килиг садра гъалдиз, суравай дустагъдин,
Ийимир на кІамацвал, дуъзра ахлакъ вин.
Аста къекъуьгъ, аман я, вучиз лагъайтІа,
Накъвадин гъар зере чан я са инсандин.

* * *

Лугьуда са гаф за ваз, агьу-афгъан яз,
Лугьумир и гаф вуна лалдаз, буьркьуьдаз.
Мумкин туш вахтунда акъайна, къурана,
Авахъай бубу, ахкун хъувун бубу яз.

ГЪУЪМАМ ТЕБРИЗИ

* * *

Зи ярди къе йифиз къалурда заз вафа,
Агакъарна мурадихъ, авунач жафа!
Заз хас тир тебиат ава цалцIам хъана.
Аллагъдин хатурдай, жемир пакам ахъа!

ХАГАНИ

* * *

Хъел яна Фелекдиз, гафарал за сефер,
КъатI хъана зи гафарин зунжурдин вилер.
Зи гафар ширин я виртедлайни пара,
Зи гафарин гуьгьуьлдик кутунва шекер.

* * *

Ахварани вун я зи рикIин хиял,
Юкъузни зи фикир гьалтун язва вал.
Мурад ятIа къурбанд хъун зи дин, чан ваз,
Абур къведни санал хъурай ваз гьалал.

КЪАСУМ ЭНВЕР

* * *

Зи рикIе авазва са ашкъи, эй яр,
Ашкъидин шарабдал хъанва зун хумар.
Заз ви чин, кифер акурдалай къулухъ,
Даим зи къилел элкъевезва къенивилдин гар.

* * *

Эй иерди, зи чан ваз хъанва ашкъидар,
Вун нурдин чешме я, семими диндар.
Эй садикъ юлдаш, вун я чаз кIаниди,
Вун я чаз алемда гъар са хабардар.

* * *

Яр квадарнавай ашукъдин дердисер,
Алемди зав даим хъваз тазва зегъер.
Ам паталди за айизва агъузар,
Дуьньядини заз къисметнава дердер!

МУЪДЖИРЕДДИН БЕЙЛАГЪАНИ

* * *

Сакъиди пияладиз цадайла шараб,
Ашукъди гъевесдал рахурдайла рубаб,
Гъакимди къаст къурла, гъилелай къан къачуз,
Зи гуьгъуьлди чугвада кIанидан азаб.

* * *

Вун я гъайиди виш наз и деврандиз,
Веъейди зи уьмуьр агъзур зияндиз.
Лагъана: – Сабур авчирдан къада за чан!
Ша, яхъ, гъакIни атанва зун чандиз.

РАГЪМЕТИ ТЕБРИЗИ

* * *

Зи акъул пуч хъана мейханайра, агъ,
Межнунвал алкIанва зи хурал, валлагъ!
За гъикI айин, шараб хъун хъанва заз адет,
Зи тахсир къабула, кватIа зак гунагъ.

* * *

Ашкъидин гъевесдал нур гуз жеда вилер,
Ашкъиди ширин-ширин рахурда мецер.
Ашкъи авачирди агакъдач мурадрихъ,
Ашкъи я твадайди дуьз рекъе эллер.

САГЪЕРИ КЪАРАБАГЪИ

* * *

Ви чулав вилера виш жуьре наз жеда,
Къекъемрини рикIиз зин хъелер чукъвез жеда.
Гъи касди веъейтIа кам рекъиз ашкъидин,
Межнун хъиз, Лейлидиз эвериз ишеда.

АББАСКЪУЪЛУЪ БАКИХАНОВ

* * *

Кафирри зи уьмуьр авуна бетер,
Макъсад патал гъиниз ийин за сефер?
Гъинава дуьньяда а мусурманвал,
Жедайвал и рекъе зи рикIиз рагъбер.

* * *

Ви гафар шекер я, белки лап набат,
Хуш я шекердилай абур заз виш къат.
За ваз кхъей чарар тунва на жавабсуз,
Заз чир хъана хъи, им я ви адалат.

* * *

Терсина элкъвезва аман авачир девран,
Халкъ ада гъамиша ийизва гъейран.
Вун къайгъусуз тирла гуз жеда мурад,
Мурад тГалабурла гуда ваз зиян.

* * *

Зи чан хъанава уьмуьрдикай бизар,
Сагъ язмаз ганва заз сагъ тежер азар.
Гъижран са дерт я, эхир къил авачир,
Нивай ихътин гъал айиз жеда ашкар?

*Таржумаяр
Гъидаят Феталиеванбур я.*

Илим ва культура

Руслан КЪАДИМОВ

ЕТИМ ЭМИНАН ШИИРАТДА СЕСЕРИН МАНА

Манадинни сесинин алакъайрин месэла гъеле дегъ девиррилай инихъ итижлубурукай я. Алимри гъахълудаказ ам «члалан философиядин» месэлайрикай эбеди ва гъуъжет алайбурукай сад яз гъисабзава. Эминан яратмишунар ахтармишзавайбуру адан шиирра сесерин везинлувал къейдзава. Амма литературоведческий квалатра сесерин пайда хъунар (аллитерация, ассонансар ва мсб.) чпихъ са тайин тир (объективный) бине авачирбур жезва: аллитерация гъи къайдада ва вуч патал ишлемишнаватла (я туш хъи сесерин кватлат), чирун четин я ва адай кыл акъудиз хъун мумкин туш.

Рахунин члала сесер тикрар тахъун намумкин тирди фикирдиз къачурла, поэзиядин къетленвал (приём) хъиз, сесерин тикрар хъунар рахунин члала и ва я маса тайин тир сесер тикрар хъунин объективный гъаларилай аслу жезва. Чи фикирдалди, поэзиядин члала аллитерация ва ассонанс (са абур ваъ) тайинарун патал милли члала авай сесерин расалмиш хъунрин къадар юкъван гъисабдалди къуна кланда.

Чна алфавитдин теъгерда тикрар жезвай гъарфарин къадар лезги, авар, дарги, къумукъ, лак ва табасаран члалара юкъван гъисабдалди гъикъванди ятла, тайинарна (рекъемдин индексди 1000-гъарфунин кылиз и ва я маса гъарф адет тирвал гъикъван ишлемишзаватла къалурзава):

Лезги члал

А – 187,4	У – 36,5	Б – 14,2	Х – 10,1	Хъ – 5,4	Чи – 1,1
И – 92,6	З – 36,7	Я – 14,7	Ж – 9,4	Э – 4,7	Ы – 0,7
Н – 61,3	Т – 27,4	Ч – 13,4	Ш – 9,1	О – 4,4	Щ – 0,4
Р – 58,8	М – 25,1	Гъ – 12,2	КІ – 8,8	Ц – 3,9	Ъ – 0,2
Е – 47,1	К – 22,3	П – 12,1	Ь – 8,5	ТІ – 3,4	

пробел – 95

Д – 45,5	Й – 21,5	Къ – 10,6	Гъ – 7,8	ПІ – 3,3
В – 42,4	С – 21,4	Уь – 10,3	Хь – 7,5	Ю – 2,6
Л – 41,2	Г – 15,9	Кь – 10,3	Ф – 7,1	ЦІ – 1,8

Авар члал

А – 186	Р – 48,7	М – 17	ХІ – 9,2	Й – 4,9	Ф – 1,7
ТІ – 71	О – 42,4	З – 17	Хъ – 8,2	Гъ – 4,7	Хь – 1,4
И – 68,4	Д – 32,5	ПІ – 16,7	Къ – 7,8	ЦІ – 4,7	Ю – 0,5
У – 66,6	Лъ – 25	К – 15,9	Ж – 7,6	Щ – 4	Ь – 0,4
Л – 58,8	Г – 21,5	Т – 13,7	Ц – 7,1	П – 3,5	Ы – 0,2
Е – 53,7	С – 21,4	Х – 10,9	Ч – 6,8	Ш – 3,3	Ъ – 0,2
Б – 52,9	В – 21	Я – 9,9	Кь – 5,3	Ё – 3	

пробел – 124

Н – 50,4	Гъ – 17	КІ – 9,6	Чи – 4,9	Э – 2,1
----------	---------	----------	----------	---------

Дарги члал

А – 168	Д – 34	Я – 16,2	Й – 9	Гъ – 5,1	Ж – 2,4	Ь – 0,3
И – 146	С – 33	В – 15	КІ – 8,8	Ц – 5,1	Ъ – 2,4	Щ – 0,2
Л – 80	Н – 30	Ш – 15	Къ – 8	Кь – 4,7	Э – 1,1	

пробел – 139

Р – 79	М – 21	К – 13,8	Г – 8	ЦІ – 4,6	ЧІ – 1,1
У – 53	Т – 20	З – 12,7	Х – 7,7	О – 3,1	Ю – 1
Б – 47	ХІ – 19	Хъ – 9,6	ГІ – 6,4	Хь – 3,1	Ф – 0,4
Е – 36	Ч – 18	Гь – 9,3	ТІ – 5,6	П – 2,9	Ё – 0,4

Къумукъ члал

А – 153	Ы – 44	М – 33	О – 19,7	Я – 10,4	Э – 5,6	Щ – 0,3
Н – 73	Т – 40	С – 30	З – 17,3	Ё – 9,1	Ж – 4,7	Ъ – 0,3
Л – 67	Д – 37	Ю – 26	Ш – 16	Ч – 8,7	Х – 3,7	Ц – 0,1
Е – 57	У – 35	Г – 24	П – 16	Гь – 7,7	Ь – 1,7	

пробел – 143

Р – 55	Й – 35	Къ – 23	К – 16	Оь – 6,4	Уь – 1,1
И – 54	Б – 32	Гь – 22	В – 11	НГ – 5,7	Ф – 0,4

Лак члал

А – 181	М – 24	Ш – 13	Т – 6,4	ЦІ – 4	ЧІ – 1,5	Цц – 0,3
У – 103	Д – 23	К – 11	Тт – 6,4	Кк – 3,9	Оь – 1,4	Э – 0,2
Н – 73	Б – 22	Я – 10	Х – 6,3	Кь – 3,9	Аь – 1	ПІ – 0,1
Л – 64	Сс – 19	Ц – 8,5	Къ – 6	Гъ – 3,1	Ь – 0,9	

пробел – 154

И – 63	З – 17,9	Гь – 8	КІ – 5,5	Щ – 3	Ъ – 0,8
Р – 53	Т – 15,8	Ч – 7,6	Хь – 5,3	Ю – 2,3	Хьхь – 0,6
В – 36	Г – 14,8	Ъ – 7,6	ХІ – 4,4	П – 2	Ф – 0,3
Й – 25	С – 14	Ж – 7,1	Хх – 4,1	Чч – 1,5	Пп – 0,3

Табасаран члал

А – 147	Е – 27	О – 15	Ю – 7,9	Аь – 4,3	Къ – 1,2
---------	--------	--------	---------	----------	----------

пробел – 117

И – 119	В – 27	Ш – 13	Ъ – 7	Ц – 3,6	Ь – 0,8
Р – 73	М – 24	П – 12	Ч – 6,7	ЧІ – 3,6	Ы – 0,4
У – 71	С – 21	Х – 12	Ж – 6,5	КІ – 3,2	Щ – 0,08
Н – 62	З – 20	Гь – 12	Хь – 6,4	ЦІ – 2,2	Кк – 0,05
Д – 47	Т – 20	Г – 10	ПІ – 6	Э – 1,8	Тт – 0,05
Л – 36	К – 19	Я – 9	Хъ – 5,3	Хь – 1,7	Пп – 0,05
Й – 32	Гъ – 18	Къ – 9	Ф – 4,9	ТІ – 1,6	Чч – 0,05

ИкІ лезги члала гъар 100 гъарфунин кьилиз а – 18,7, и – 9,2, п – 1,2, ю – 0,2 сеферда расалмиш жезва.

Къейд авурвал, текстина чпел фикир желб ийизвай сесер гзаф къадарда тикрар жезвайбур я. Алфавитдин гъарфар тикрар хъунин къайда юкъван гъисабдалди къуна гекъигайтІа, чаз и тередфихъай Дагъустандин члаларин арада авай мукъваввал аквада. А гъарф Дагъустандин вири члалара виридалай артух ишлемишзавайбурукай я: лезги члала гъар 1000 гъарфунин кьилиз 187 (18,7%), авар члала 186 (18,6%), лак – 181 (18,1%), дарги – 168 (16,8%), къумукъ – 153 (15,3%), табасаран – 147 (14,7%) сеферда ишлемишзава.

Килигайла, А гъарф вири члалара виридалайни гзаф ишлемишзавайди хъиз жеда, амма им дуъз фикир туш: месела, урус члала гъар са 1000 гъарфунин кьилиз 62 (6,2) сеферда ишлемишзава. Яни им Дагъустандин члалара а гъарф ишлемишзавайдалай пуд сеферда тІимил

я лагъай члал я. Урус члала виридалайни гзаф ишлемишзавай гъарф О я, ам 1000 гъарфунин кьилиз 90 сеферда (9%) ишлемишзава.

Дагъустандин члалара са гъарфуни вичел артух фикир желбзава. Бязи члалара А гъарф къвед лагъай гъарфунилай къве сеферда артух ишлемишзава: авар члала А – 1000 гъарфунин кьилиз 186 сеферда, ТI – 71; лезги члала А – 187, И – 92; кьумукъ члала А – 153, Н – 73 сеферда. Винидихъ къейд авур члалара и къве гъарф гзаф ишлемишзаватIа, дарги, табасаран ва лак члалар и чешнедал гьалтайла абурукай чара ийиз жеда: дарги члала А – 168 ва И – 146; табасаран члала А – 147 ва И – 119; лак члала А – 181 ва У – 103 сеферда ишлемишзава.

Поэтический текстинин анализ гун патал и ва я маса члалан сесерин фонетический кьурулуш ахтармишна клан я. Месэла авар члала ТI гъарф 70 сеферда ишлемишун са метлеб авай кар туштIа, дарги члала и къайда сесерин тикрар хьун, поэтический кьетIенвилерикай сад яз ишлемишзава.

Винидихъ къейд авур фикиррикай даях къуна Етима Эминан шииратдин фоника ахтармишин. Мисал патал «Дустариз» тIвар алай шиир къачун:

**Хабар къуртIа зи гьалдикай дустари,
Шукур Аллагъ, хъсан я, лагъ дустариз.
ТIлабирди чпивай зи къастари
Хийир-дуъа, игъсан я, лагъ дустариз.**

**Хажалатар, хифетар зи дерин я,
Заз алахъай гульуьшан югъ серин я.
Вил атIудач дуьньядихъай – ширин я,
Айиб мийир, инсан я, лагъ дустариз.**

**Жув хъайила эвел халкъар арада,
Гила хелвет хажалатдик къурада,
Дердерикай хабар къадач чарада,
Дуьньядин гьам-гъижран я, лагъ дустариз.**

**Бенде авач гьал гьикI ятIа аквадай,
Дердиникай хабар къуна рахадай,
Фугъарадин гьакъикъатда аквадай
Бей-адалат дуван я, лагъ дустариз.**

**Дустариз лагъ: гъафил тахъуй ахвара.
Эхир нефес жезава, лагъ, мукъвара.
Етим Эмин амач, – лугъуз – фугъара
Квез жериди са ван я, лагъ дустариз.**

Етим Эминаз дустарихъ элкъвена лагъанвай шиирар гзаф ава. ЧIехи пай шиирра ада «дуст», «дустар» лугъузва ва абурун хсуси тIварар къазва. Дустарин къамат ачухарунин карда шаирди тешпигърин куьмекдалди абуруз вини дережадин кьимет гузва. Элкъуьнин саягъ лагъайтIа асантди, дамах гвачир тегъердинди я:

**Салам-дуъа я квез, гьелбет, зи мецелай, риклин дустар.
Чан аламаз хъана гъурбат, шекердилаш ширин дустар... (...)**

Ва я:

**Салам-дуъа я квез ширин мецелай,
Азиз дустар, килигдачни зи гьалдиз?..**

Эминан дустарихъ элкъвена кхьенвай шиирра «дуст», «дустар» гафар мукъвал-мукъвал редифин чкадал ишлемишзава. Чна вичикай ихтилат ийизвай «Дустариз» шиирдани дустариз гаф редифин чкадал ишлемишнава. Анжах ахътин фикирдал къевеза хъи, ина шаир дуьм-дуьз дустарихъ элкъвезвач, ина тикрар жезвайди «лагъ дустариз» я. Ихътин суал арадал къевеза: вучиз шаир дуьм-дуьз дустарихъ элкъвезвач?

И шиирдай чна къатузвайвал, лирикадин игит вич дустаривай яргъа я. Ихътин тайин-суздаказ элкъуьнин теъгердалди шаирди дустарикай вич бейкеф тирди къалурзава. И ва бязи маса шииррай аквазвайвал, дустарин рикелай рекъизвай, чандик квай Эмин алатнава. «Хабар къурта зи гьалдикай дустари» келимаяр шаирди рикле са жуьредин шаклувал аваз, бажагъат вичин гьалдикай абуру хабар къада лагъана, кхьенва. Амма им Эмина вичи дустариз гъурметзамач лагъай члал туш. Шиирдай аквазвайвал, шаирди вич рекъидайлани анжах дустарикай фикирзава.

Шиирдай чаз аквазвайди Эминаз дустарикай авай бейкефвал я. Шаирди «лагъ» гаф дамах гвачир теъгерда ишлемишзава.

Текстина нихъ элкъвеватла, адан твар къунвач. Инал чун шиирдин члалан рефлексивный-виликай рахазва, яни ам гьар гъи касдихъ хъайитлани элкъуьн мумкин я, гьатта вич-вичихъни.

Амма текстинин сесеринни графический къурулушдиз тамам фикир гайитла, чаз «истемишун» аквада, яни Эмин къилди-къилихъ нихъ элкъвезватла, гьам. Ам Аллагъ я. И гафуна ударение «лагъ»-дал аватзава. «Лагъ» шиирдин мана-метлеб туклуьр хъунин кардани вичихъ къилдинвал авай гаф хъиз ишлемишнава.

Шиирдин фонический тереф ахтармишайтла, чаз «лагъ» гафунихъ авай метлебувал хкатна хъиз аквада. И гафунин сесерин къурулушди вири текст чпивида ацурнава. Сад лагъайди, «лагъ» гафунин сесерин къурулуш 9 сеферда тикрар жезва (1 сеферда лугъ- ва мадни 2 сеферда гьал). Къвед лагъайди, чна ахтармишзавай текстинин къене виридакай хкатна хъиз виле акадайвал аквазвайди гъ сес я: ам 16 сеферда ишлемишнава. Чна ахтармишунар къиле тухунин нетижада малум хъайивал гьар са 1000 гьарфунин къилиз лезги члала гъ гьарф юкъван гьисабуналди 12 сеферда гьалтзава. И текстина ам 438 сесиникай ибарат тирди фикирда къурла, и сес ишлемишунин норма анжах 5 тирди къейдун лазим я. Гъ 16 сеферда ишлемишнавайди фикирдиз къачурла (5 сеферда ишлемишун лазим тирди къейд авурла), ада 320% тешкилнава (!) Амма и сес, къетендиз къейд ийин, къилин гафуник («Дустариз»), вични шиирдин тема ачухарзавайдак квач.

Сес (гьарф) л -ни чна ахтармишзавай текстина чара авунвайди я. Ада 144% тешкилзава (гуьзлемишнавайвал 18 сеферда ишлемишунин чкадал 26 сеферда ишлемишнава.) Сес (гьарф) а -ни и теъгерда ишлемишнава, яни 127% артухарнава. Мадни къейд ийин, сифтегъан, къилин гафуник квай сесерни (гьарфар) чара авунва (д – 175%, у – 131%, с – 155%, т – 188%, а – 127%, р – 140%).

И текстина вири сесер къадардилай артух ишлемишнава лагъай хътин фикирдал атунни мумкин я. Амма им гъакъикъатдив къазвай фикир туш. Месела, къадардилай тимил ишлемишнавай сесерни ава: в, г, е, з, к, къ, п, м, н, ш.

Къилин гаф тир лагъ текстина бинедилай ишлемишзава (яни са цларце) Аллагъ твар къурдалай гуьгъуьниз. Гуя Етим Эминан шииратда Аллагъ виче гъакъикъат авай, датлана вичихъ элкъвезвай гаф хъиз ишлемишзава, гафуни ам са жуьредин «суьгъурда» твазва, шиир келунивай лагъ гаф адахъ галаз алакьалу лагъ-дин тамам са кватлалдихъ галаз санал ишлемишзава, ам Аллагъдин твар рикел гъизвай, аннамишиз тазвай асул-диб хъиз я: Аллагъ, Яллагъ, Илагъи, валлагъ, биллагъ, таллагъ, бисмиллагъ... ИкI сагъ са шиир Аллагъ рикел гъизвай ва Адахъ элкъвеватла хъанва. Эхиримжи цларце лагъ къуд сеферда тикрар жезва ва гуя а гаф Аллагъдин твар рикел гъун патал ишлемишнавайди хъиз я. «Дустариз» гаф эхиримжи цларце анжах къве сеферда ишлемишнава. Саки вири дуьшуьшра «я» (я лагъ)

гаф (са гъжжадин я глаголдин связка хъиз «хъун» лагъай манада ишлемишнава ва я гаф «эй» лагъана элкъвена рахунин манадани ишлемишзава, лагъ Аллагъ гафунихъ галаз санал ишлемишзава. «Яллагъ» лагъана элкъвена рахунин тегъерни Эмина маса шиирда («Къедекни пер чунъухайдаз») Аллагъдихъ галаз рахазвай къайдада ишлемишнава:

**Ківаляй шумуд заті икі квахъин?
Тухвайдаз инад хъуй, Яллагъ!
За ваз хийир-дуъа ийин:
Ви ківал-югъ барбаті хъуй, Яллагъ!**

Я ва лагъ гафарин арада запятой аватлани абурухъ лезги члала санал ишлемишиз жедай хътин метлеб ава ва Яллагъ – фонетический гаф арадал гъизва. Гъа са вахтунда лагъ дустариз гафарин арада и жуьредин конструкториз а гафар чара ийизвай жуьредин тлебии къайдадин пауза ава.

Икі клелзавайда къатлузвай жуьредин шаир дустаривай чара хъунин ва Аллагъдихъ элкъвунин гъиссер шиирдин члалан сесерин къурулушда чуьнуьх хъанва. Лагъ - сесеринни графический комплексди Аллагъ гафунин мана шиирда дуъа хъиз къилляй-къилиз тухузва.

С.Б. Бурагоди шиирдин члала сесерихъ авай везинлувал къетлен жуьредин методикадалди ахтармишзава. Яни ада тайинарзавай къайдада сесерихъ вансуз хъиткъиндайбурулай та ванлу ударныйдал къван хкаж жезвай къайдадин «тлебии жерге ава». И жуьредин селдик (Лосев) паузадихъ авай метлебувални къейд ийиз жедай хътинди я. «Пауза шиирдиз сеслувал гузвай манидин (мелодиядин) жуьредин элемент хъиз ишлемишзава».

Сесериз (ва паузадиз) алимди агъадихъ галай жуьредин числойрин эквивалент гузва: 1 – пауза; 2 – п, т, к, ф; 3 – ш, щ, ч, ц, с, х; 4 – г, б, д, з, ж; 5 – р, л, м, н, в, й; 6 – ударение алачир ачух сес; 7 – ударение алай сес. Гъар са цларцін везинлувал, сеслувал юкъван арифметический къайдадин гъисабналди умуми тегъерда къазва, яни вири сесерин къадар гъар са цларціе сесерални паузайрал гъалтайла, къазва.

Лезги фонетикадин материалдал бинеламиш хъайитла, Бурагодин классификация агъадихъ галай тегъерда тайинариз жеда: 1 – пауза; 2 – п, пп, пл, т, тв, тт, ттв, тл, тlv, к, кв, кк, кkv, къ, къv, ф, гъ, ъ; 3 – къ, къv, кл, клv, с, св, х, хv, хъ, хъv, ц, цv, ццv, цл, цlv, ч, чч, чl, ш; 4 – б, в, (v), д, дж, dz, г, гv, гъ, гъv, з, зв; 5 – сонорный ва вибрантар: м, н, л, р, в, й; 6 – ачух сесер.

Мадни Етим Эминан «Дустариз» шиирдихъ элкъвен. 27 сесинин (вад гафунин) шиирдин сифте цларцін числойрин эквивалентар («Хабар къуртла зи гъалдикай дустари») агъадихъ галай тегъерда къалуриз жеда: 36465 2652646 26546265 4632656; паузайрин эквивалентар и жуьреда тайин жезва: 1+1+1+2 (1 цларцін вилик ва къенепата гузвай пауза тирди тайинарзава, 2 – цларцін эхирда). Цларцін сесерин вири къадардал (124) паузайрин числойрин лишанар эхцигайтла (5) 129 жеда. Цларцін везинлувал, сеслувал юкъван гъисабдалди тайинарун патал 129 сесеринни паузайрин къадардиз 32 (27+5) пайда ва нетижада 4, 03 жеда. Вири 20 цларцінни сесерин везинлувлин анализ и жуьредин диаграммадалди тайинариз жеда.

«Дустариз» шиирдин текстина сесерин везинлувлин график

А – цларарин везинлувлин график.

В – бендерин везинлувлин график.

С – вири текстинин юкъван гъисабдалди везинлувлин график.

«Хабар къртIа зи гьалдикай дустари» цIарцIихъ виридалайни агъуз дережадин сеслувал ава. Сад лагъай бендерин амай цIарара сеслувал хкаж жезва. Вич авай гьалдизни килиг тавуна, шад алахъай гульушан йикъакай лугъузвай 6-цIарцIе сеслувал вичин асул дережа-див агакъзава. 7-цIарцIе шаирди вичиз и дуьнья туна физ такIанзавайдакай ва 8-цIарцIени и дуьньядихъ икъван тамарзлу хъунай багъишламишун тIалабзава ва гъа ина сеслувал жизви агъуз аватзавайди къатIуз хъун четин туш.

Сеслувилин асул дережа гъуьндуьрдив агакъзавай вахт шаирди вич инсанрин юкъва хъайи-ди рикIел хкизвай 9 цIар я. Адалай къулухъ къвезвай 10-цIарцIе лирикадин игитди эхиз тежедай хътин теквикай лугъузвай вахтунда сеслувал садлагъана аватзава (4,5-далай 4,2-дал къван).

Сеслувилин ритм гуя къатI жезва. Бедбахтвилив ацIанвай сеслувилин динамика юкъван цIарарин точкадал расалмиш жезва. Шиирдин диаграмма вичин точкадив агакъайла, акъвазна-вай жуьредиз вил вегъейтIа, начагъ инсандин кардиограммадиз мукъва тирди аквада. Вичин семантикадал гьалтайла, чна инал ишлемишнавай методикадин бинедаллаз, графикадин цIарцIиз мукъва тир шиирдин цIар юкъван везинлувилел гьалтайла, шиирдин мана-метлебдиз мукъва я. Мягътел жедай хътинди «Дустариз» шиирдин эхиримжи цIар я...

Текстинин фонический кърулушди шаирдин къанажагъдиз ийизвай таъсир ачухдаказ къалурзава.

Эминан шииратда, чи фикирдалди, ахтармиш тавунвай терефар гзаф ама. Гележегдани адан яратмишунар чи милли эдебиятдин илимда ахтармиш хъувуна кIанзавай акъалтI тежер эбеди хазина я.

Сатира ва юмор

ГЪАРУННИ ХЪУРУН

* * *

Гъарунни Хъурун рагакай фенвай жигъир къуна ихтилатрик кваз чпин рекъе авай. Бирдан акъваз тавуна рахазвай Хъурун, кIвач къванцихъ галкIана, татаб жезва ва рагалай гъуз дагъардиз аватзава.

-Вал чан аламани?- хабар къазва адавай Гъаруна жигъирдилай агъуз килигиз.

-Чан алама!- жаваб гузва Хъуруна рагакай.

-Къил сагъ яни?

-Къилни сагъ я!

-КIвач-гъил ханвачни?

-Ваъ, вири сагъ я!

-Тирла, эхкъечI ман винелди!- хъел къвезва Гъаруназ

-Зун гъеле кIаниз агакънавач!- хъел къвезва Хъуруназни

* * *

Гъар нязиз, кусудалди вилик, Гъарун михъи гъавадал эхкъечIна къекъведайди чизвай Хъуруна адаз кар къун къетIна. Виликамаз фена, ада экв ават тийизвай са валарик чка къуна. Вичини алай пек-партал дегшиарна.

Агакъна Гъарун адан къанишардиз.

-Эй, яда,- рахана Хъурун сес дегшиарна,- анихъ фимир, ана вав алай-ала-чирди хтIуниз тада!

-АкI хъайила, зун и патахъ фида,- рахана Гъарун затIни тахъайди хъиз.

-Анихъни фимир! Анани вун абурун хурукай хкатдач!

-Бес зун гъинихъ фида?- кичI акатиз эгечIна Гъарунак.

-Санихъни вун фидач! Гъа инал хтIун жувал алай пек-партал!

Яваш-яваш хъуъръун акатиз дегши жезвай сес Хъурунанди тирди чир жезва Гъаруназ.

-Агъ, къей хва Хъурун, ам вун тушни?

-Йо, я Гъарун ам вун яни?

Къунишяр къведни санал къекъвез эгечIна.

* * *

Са багънадилай арада къал акъатдай Гъарунни Хъурун гъуъжетра гъатзава. Ида вичин фикир, ада вичин фикир илитIиз къиле тефейла, абуру чти чпиз къиметар гуз эгечIзава.

-Вун халис лам я! Лам!- лугъузва Гъаруна.

-Вуж я лам? Зун яни?

-Эхъ, вун я лам! Са куъникайни хабар авачир кIамаш лам!

-Зун кIамаш лам я?

-Эхъ! Вун гъеле гъа ламни туш, халис кIамаширин кIамаш я!

-Зун тушни лам?

-Вун я, вун я!- хъуърез эгечIна Гъарун.

* * *

Пакаман кыляй Гъарунни Хъурун чеб чпел гьалтзава.
-ГьикI ксана, къуниши?- хабар къазва Гъаруна.
-Валлагъ, къуниши, акъван хъсан ксана хъи, зун йифди лацу шив балкIандал алаз и куъче, а куъче ягъиз къекъвезвай.
-Зун, лагъайтIа, йифди са хъсан межлисда авай – столар къалин, мугъ-манар шад, халаяр бул.
-Бес зазни эвердай затI туширни, я къуниши,- кIамаз хъана Хъуруназ.
-Ваз зи ван атанани мегер? Вун лацу шив балкIандал алаз куъчейра авай.

* * *

Гъарунни Хъурун шегъердин паркуна къекъвезвай. Абурун вилик кваз пара иер буй-бухахдин жегъил дишегълини физвай.
-Яраб им чи чIалан гъавурда акъадаиди я жал?- рахазва Хъурун.
-Вуч я – бегенмиши хъанвани?
-Жечни бес?! Валлагъ, за адан са рахунихъ жибиндавай агъзур манат гудай.
-Агъзур манат вуч я къван – за адахъ виши агъзур гудай!- лугъузва Гъарунани.
-Эхъ, валлагъ, заз адахъ миллионни, лап кIвал-югъни гъайиф къведачир,- иштягъ ачух жезва Хъурунан.
Жегъил дишегъли акъваззава ва абурухъ элкъвезва:
-Миллионни гуда, кIвал-югъни гъайиф туш лагъайди вуж тир квекай?- хабар къазва ада.
-Алад, вах, алад,- жаваб яз лугъузва Гъаруна.- Итимрин ихтилатар я абур. Яб гумир.

* * *

Гъарунни Хъурун рикI аладариз винел гъавадай гъаятдиз эвичIнава. Хъуруна арзаяр ийиз эгечIна:
-Фад ксайтIани, эке жедалди ахварай аватзава, геж ксайтIани.
-Къуъзуъвилин лишанар я,- лугъузва Гъаруна.
-Къуъзуъвал вучтинди я? Зун гъеле кIаиш хъиз авайди я. Къуватни гъа къуват я, вири амай крарни.
-Ваз гъинай чида?
-АтIа цлан кIане авай элкъвей къван аку - цIуд йисан вилик заз ам хкажиз кIан хъана алакъайди тушир. Гилани завай ам алай чкадилаи юзуриз жезвач.
-Я-а-а,- мягътел жезва Гъарун.
-ЧIалахъ тушитIа, къалурдани?- элкъвей къван хкажиз кIанз фена Хъурун.

Исмихан КЪАДИМОВ

КАЛИН АРЗА

Зи фикирар къалин я,
Чуьлдиз гатфар атанва,
Мижелу векъ ширин я,
Къе мезреяр ацанва.

Баркаван марф алатна
Рагъ кватнава къужахдиз.
Зун чуьллерак экъечдай
Ашкъи къвезва дамахдиз.

Векъи алаф тунал гъиз
Гъелек хъана недай къван,
Са кфетлу ем тагуз
Иесдал вил жедай къван,

Гъарайдай къван цурай за
Иесд зегъле къакъудна,
Икрагъ хъайла ванцикай
Зун куьчедиз акъудна.

Пагъ и члавуз зи шадвал
Къакъан цавуз акъатна,
Клуз хкадриз фейи зун,
Чуьлдин юкъвал аватна.

Вуч гуьзел я тебиат,
Къацу атлас чуьллерин,
Гъейранзава рангари
Ишигъар зи вилерин.

Килигна зун кьуд патахъ –
Жугъунламиш авунва,
Цацарални симерал
Клеви сергъят члугунва,

Виликамаз чир жедач
Жуван кьилел кьведайди,
Низ чидай кьван симинал
Хци цацар жедайди.

Кьил сухна зун фин хъана,
Зегъле михъиз кьакъудна.
Симиналлай цацари,
Регъуьдай пад акъудна.

Фикир ганач хирез за,
Чагай кьацу бахча тир.
Тухдалди векъ нез жедай
Женнет хътин чка тир.

Чидачир заз женнетда
Мердимазар жедайди,
Инсан сивяй цай чикиз
Зал пая гваз кьведайди.

Клевиз вегъей паяди
Пакун твалар кана зи,
Залумд хци кьаргъишиз
Карчни яна хана зи.

Катна кваллиз хтай зун,
Бейни зигъин кур хъана,
Кьилел атай завалрик
Мешребни зи члур хъана.

Я Аллагъ, лугъузва за,
Куьз я ихътин зур акун,
Кланчни садра нефсиниз
Гъахъна недай члур акун.

Гьикъван ава чилерал
Кьацу векъин уьруьшар,
Халича хъиз члаганвай
Цуьк акъатай еришар.

Тамарзу я векъ авай
Гъа уърушдиз финихъ зун,
Садра къванни жуван нефс
Ацурдалди тлуьнихъ зун.

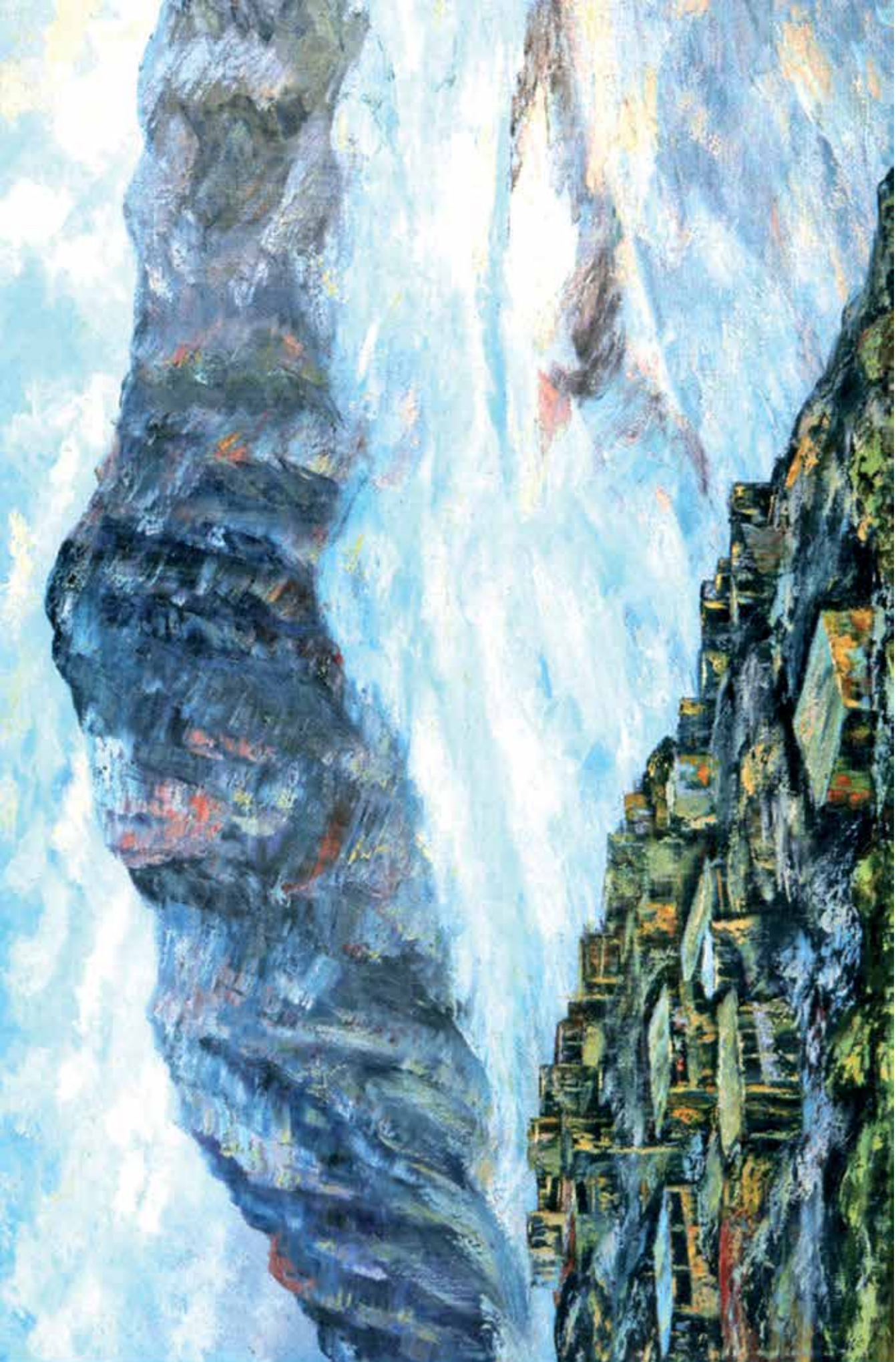
Ківале закай бейкеф я,
Гъикі жеда вун хуш лугъуз,
Яргъи югъди чуьлдаваз
Нек гудай кал туш лугъуз.

И инсанрин дар къилих
Акун акъван четин туш,
Абрухъ хатур, гъурметни
Инсаф амай хътин туш.

Квелди я куь девлетар?
Куь гъилик чун тахъайла,
Чна гузвай няметар
Куь суфредал татайла?

Чаз тух жедай ем тагуз,
Къафунрикай рахаз квез,
Чун, къаскъанар яхунбур,
Регъуь тушни акваз квез?

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

